

LIETUVOS RESPUBLIKOS ŠVIETIMO IR MOKSLO MINISTERIJA
MOKYKLŲ TOBULINIMO CENTRAS

**EKONOMIKOS MOKYMO PROGRAMA IR
STANDARTAI**

PROJEKTAS

2001

RENGĖJAI

Onutė Junevičienė, Kauno kolegija
dr. Kazimieras Lipskis, Panevėžio J. Balčikonio gimnazija
Asta Malčiauskienė, Panevėžio „Vyturio“ vidurinė mokykla
Laima Mincienė, Kauno statybininkų rengimo centras
Danutė Poškienė, Mokyklų tobulinimo centras
dr. Eugenijus Savičius, „Lietuvos Junior Achievement“
Marytė Stričkienė, Švietimo ir mokslo ministerija
Arvydas Sutkus, Mokslo ir technologijų parkas
Birutė Šinkūnaitė, Panevėžio „Vyturio“ vidurinė mokykla
Vitalija Virbukienė, Šiaulių Didždvario gimnazija
dr. Irena Zaleskienė, Teisės universitetas

Spec. Redaktorė Milda Icikzonienė

Dėkojame už konsultacijas ir pastabas:

Danutei Bareikienei, Vilniaus pedagoginis universitetas
dr. Mindaugui Dapkui, Kauno Technologijos universitetas
Marijui Keršiui, Centrinės Europos universitetas
dr. Irenai Mačerinskienei, Kauno Technologijos universitetas
Zitai Tamašauskienei, Šiaulių pedagoginis universitetas
Vincui Tamašauskui, Šiaulių Didždvario gimnazija
dr. Sigitui Urbonavičiui, Vilniaus universitetas

Standartai versti ir adaptuoti iš
“Voluntary National Content Standards in Economics,
©1997 by the National Council on Economics Education, New York, N.Y.

RĖMĖJAI

Švietimo kaitos fondas

ŠVIETIMO
KAITOS
FONDAS

National Council on Economic Education,
New York, N.Y., JAV

National Council on Economic Education

PRATARMĖ

Išanalizavus ekonomikos mokymo situaciją šalyje, Švietimo ir mokslo ministerijos sudaryta darbo grupė ekonomikos diegimo šalies mokyklose strategijai parengti 2001 metų pradžioje suformulavo užsakymą parengti ekonomikos mokymo standartus ir programą. Darbą parėmė Švietimo kaitos fondas ir Mokyklų tobulinimo centro partneris JAV Nacionalinė ekonominio švietimo taryba. 2001 m. rudenį darbo grupė, kurios sudėtyje buvo daugumos šioje srityje dirbančių ir suinteresuotųjų institucijų atstovai, pristatė projektą ekspertams. Ekonomikos mokymo standartų ir programos projektui pritarė:

- ★ Matematikos, informatikos ir ekonomikos mokslų ekspertų komisija
- ★ Socialinių mokslų ekspertų komisija
- ★ Pradinių klasių ekspertų komisija
- ★ 2002 m. vasarį projektui pritarė bendrojo ugdymo taryba.

Programa ir standartai yra skirti:

1. **ekonomikos mokytojui**, mokančiam ekonomikos kaip pasirenkamojo ar privalomo dalyko pradėdant žemesnėmis ir baigiant baigiamosiomis pagrindinės bei vidurinės mokyklos/gimnazijos klasėmis. Programoje labai detalai yra išdėstytas žinių ir gebėjimų, kurias moksleiviams derėtų įgyti kiekviename amžiaus tarpsnyje minimumas. Profiliuotose mokyklose mokytojai gali išplėsti išvardytas temas, dėstyti papildomus modulius.
2. **pradinių klasių mokytojui**, pasiūlymai ir gairės, kokias ekonomikos temas galima integruoti į įvairius pradinėje mokykloje mokomus dalykus.
3. **įvairių dalykų mokytojams**, integruojantiems atskiras ekonomikos temas į savo dėstomus dalykus, pavyzdžiui: matematiką, geografiją, istoriją, buitines darbus, pilietinį ugdymą, literatūrą ir kalbas ir t.t. Pasirinkti integravimui tinkamas temas kitų dalykų mokytojams labai pagelbės standartai. Kiekvienos dalies įžangoje yra trumpų paaiškinimų, ką ir kodėl moksleiviams reikia žinoti, toliau pateiktas žinių ir gebėjimų lygmuo kiekvienam amžiaus tarpsniui.
4. **mokyklos vadovams, tėvams, bendruomenei** – standartai parašyti labai argumentuotai ir suprantamai net ir ne specialistui, kodėl taip apkrautiems moksleiviams reikia dar vieno mokomojo dalyko ir kaip svarbu jų ateičiai įsisavinti programoje išdėstytą ekonominių žinių minimumą.
5. **švietimo ir mokymo centrų vadovams** – programa ir standartai gali būti lengvai taikomi papildomam suaugusiųjų švietimui ekonomikos ir verslo klausimais.
6. **aukštosioms ir profesinėms mokykloms:**

pedagoginiams universitetams ir mokykloms, rengiančioms įvairių dalykų mokytojus. Visi mokytojai privalo gauti ekonominių žinių minimumą, leisiantį jiems susieti savo dėstomą dalyką su realiu šalies gyvenimu, integruoti ekonomiką į įvairius dalykus, patiems tapti nuovokiais šalies ekonomikos dalyviais.

įvairioms kitoms aukštosioms ir profesinėms mokykloms. Moksleiviai ateis į šias mokyklas turėdami tam tikrą ekonominių žinių minimumą, išvardytą programoje ir standartuose, ir tikėtis tolesnio žinių gilinimo, o ne jų kartojimo.

Ugdymo plano galimybės

Privalomas ekonomikos mokymas bendrojo lavinimo mokyklose įvedamas laipsniškai per dvejus mokslo metus. Jei mokykla pasirengusi (yra mokytojas, mokymo priemonės), ekonomikos, kaip privalomo dalyko mokymas pradėdamas 9-ojoje klasėje nuo 2002/2003 m.m. Ekonomikos gali mokyti mokytojas – šio dalyko specialistas arba kito dalyko mokytojas, išklauses specialius kursus.

Programa ir standartai buvo parengti per palyginti labai trumpą laiką. Nors buvo remtasi jau seniai šioje srityje dirbančių JAV kolegų bei šalies specialistų patirtimi, tikime, kad dar sulauksime nemažai pataisymų, papildymų bei pasiūlymų. Savo atsiliepimus bei pastabas prašome siųsti Švietimo ir mokslo ministerijos vyr. specialistei Marytei Stričkienei. (A.Volano 2/7, 2691 Vilnius, e-paštas: maryte@smm.lt)

IVADAS

Šiuolaikinių demokratijų pagrindas yra rinkos ekonomikos sistema. Šiame kontekste ypač svarbus ekonominis švietimas. Tai susiję su bendruomenės požiūrio (pozicijos) formavimu, turinčiu įtakos visiems pertvarkos procesams ir jų spartai, kita vertus - tai kiekvienam piliečiui reikalingos žinios ir įgūdžiai, nes ekonominiai santykiai apima visas gyvenimo sritis ir etapus.

Ekonomikos, kaip mokomojo dalyko, įtraukimas į bendrojo lavinimo mokyklos programas rodo, kad valstybė pripažįsta ekonominį mąstymo būdą kaip priemonę, padedančią žmonėms orientuotis šiuolaikiniame pasaulyje, priimti sprendimus, darančius įtaką tiek dabarčiai, tiek ateičiai, veikiant svarbias bendruomenės institucijas. Ekonomikos žinios taip pat būtinos, sprendžiant daugelį istorijos, politikos, tarptautinių santykių ar verslo klausimų.

Ekonominis raštingumas – tai adekvatus amžiui asmens nuostatų, gebėjimų ir žinių lygis, leidžiantis jam orientuotis ekonominiame ir bendruomenės gyvenime, padedantis aktyviai ieškoti jame savo vietos. Ekonominis raštingumas, kaip sudedamoji socialinio raštingumo dalis, apima asmens:

1. vertybines nuostatas į veiklą, į jos organizavimą bei rezultatus:
 - savo veikloje vadovautis dorinėmis ir teisinėmis normomis,
 - derinti asmens ir bendruomenės interesus,
 - gerbti visų rūšių nuosavybę,
 - jausti atsakomybę už priimtus sprendimus;
2. protinius ir praktinius gebėjimus:
 - rinkti ir sisteminti ekonomikos faktus (naudotis įvairiais ekonomikos idėjų šaltiniais: žiniasklaidos pranešimais, ekonomikos žodynais ir žinynais, įvairiomis diagramomis),
 - atpažinti ekonomikos problemas, jų sprendimo alternatyvas,
 - analizuoti paskatas, darančias įtaką vienai ar kitai ekonominei situacijai,
 - tyrinėti ekonominių sąlygų ir valstybės politikos pokyčių padarinius,
 - palyginti įvairių sprendimų naudą ir kaštus,
 - kritiškai mąstyti,
 - realioje situacijoje priimti ekonomiškai pagrįstus sprendimus,
 - praktiškai taikyti įgytas žinias ir logiškai samprotauti apie pagrindines ekonomikos problemas, veikiančias juos kaip vartotojus, piliečius, darbuotojus,
 - organizuoti savo veiklą,
 - suvokti savo, kaip vartotojo, teises ir pareigas;
3. žinias, kurios leidžia orientuotis šiuolaikiniame ekonominiame gyvenime:
 - pagrindines ekonomikos sąvokas, pateiktas programoje ir standartuose,
 - pagrindinius šalies ekonomikos rodiklius (bendrojo vidaus produkto dydis, nedarbo procentas, infliacijos tempas, palūkanų dydžiai),
 - makroekonomikos stabilizacinių priemonių naudojimą spręsti nedarbo, infliacijos problemas, skatinti ekonomikos augimą,
 - tarptautinės ekonomikos dėsningumus ir tendencijas.

Šiame dokumente pateikiama tik bendriausia ekonominio raštingumo samprata, kuri nusako minimalų ekonominio raštingumo lygį, būtiną visiems asmenims nepriklausomai nuo jų siekiamos ar jau įgytos specialybės. Moksleiviai, pasirinkę ekonominę pakraipą, gali

tikslingai siekti aukštesnio raštingumo lygmens, kurio turinys atskiriems mokyklų koncentrams bus detalizuojamas vėliau.

Ekonomikos programa suskirstyta į 3 koncentrus: kokias žinias moksleiviai galėtų įgyti jau pradinėje mokykloje, kokias – pagrindinėje ir kokias – vidurinėje mokykloje (gimnazijoje). Reglamentuojamas tik minimalus (bazinis) žinių lygmuo.

Pradinėje mokykloje moksleiviai supažindinami su tokiomis sąvokomis, kaip stygius, alternatyvieji kaštai, mainai; per įvairius žaidimus ir veiklas jie sužino, kas yra gamyba, pirkimas, pardavimas. Šias sąvokas giliau ir plačiau jie nagrinės vyresnėse klasėse, tačiau įvedus ekonomikos sąvokas pradinėje mokykloje, moksleiviai turės galimybę geriau suvokti tikrovę, greičiau suprasti aukštesnėse klasėse nagrinėjamas abstraktesnes ekonomikos sąvokas ir dėsnius. Kadangi ekonomika yra neatsiejama kiekvieno žmogaus, šeimos, bendruomenės gyvenimo dalis, ekonomikos dėsniai ir sąvokos lengvai gali būti integruojami į gamtos pažinimą, matematiką, kalbų mokymą ir kitus mokomuosius dalykus.

Pagrindinėje mokykloje moksleiviai turėtų įgyti (jei ekonomikos pradmenų kurso nebuvo pradinėje mokykloje) arba plačiau ir giliau pakartoti pradinei mokyklai priskiriamas ekonomikos sąvokas bei pradėti mokytis sudėtingesnių temų: paklausa ir pasiūla, rinkos nesėkmės, bendrasis vidaus produktas ir t.t. Šioje amžiaus grupėje ekonomika gali taip pat būti integruojama į geografijos, istorijos, matematikos pamokas. Sunku išsivaizduoti ir pilietinį ugdymą be pagrindinių ekonomikos žinių, esminio suvokimo, kaip pasirūpinti savimi ir būti aktyviu visuomenės nariu. Pagrindinėje mokykloje ekonomika jau gali būti dėstoma ir kaip atskiras dalykas.

Vidurinėje mokykloje moksleiviai geba daryti išvadas, apibendrinti faktus ir duomenis aukštesniu lygmeniu, todėl gali būti mokoma daugiau ekonomikos temų bei nuodugniau. Jeigu moksleiviai pradeda mokytis ekonomikos tik vidurinėje mokykloje, pirmiausia jie turi įgyti pradinės ir pagrindinės mokyklos koncentrams priskiriamų ekonomikos žinių, vėliau – mokytis naujų temų.

Geresnių rezultatų pasiekama, jei ekonomikos yra mokomasi nuosekliai, pradedant pradine mokykla, tolydžio mokantis sudėtingesnių sąvokų bei dėsnių.

Ekonomikos mokymo standartai – tai 20 kertinių ekonomikos sąvokų, kurių kiekvienos supratimas yra apibrėžiamas atskira dalimi. Standartuose atsispindi ekonomikos dalyko ugdymo uždaviniai, turinio struktūra, apimtis, tematika, moksleivių pasiekimų vertinimas. Kiekviena dalis turi trumpą įvadą – pagrindimą, kodėl bendruomenei yra svarbu, kad moksleiviai įgytų būtent tokių žinių ir gebėjimų. Žinios ir gebėjimai standartuose, kaip ir programoje, yra išdėstyti trimis koncentrais: pradinės, pagrindinės ir vidurinės mokyklos ir turi būti įgyjami pradedant žemesniuoju centru ir baigiant aukštesniuoju, t.y. jei moksleiviai nesimokė ekonomikos pradinėje ar pagrindinėje mokykloje, jie turėtų pirmiausia susipažinti su pradinės ar pagrindinės mokyklos koncentro sąvokomis.

EKONOMIKOS PROGRAMA

TRUMPAS VARIANTAS

	Temos	Standartų dalis	Klasės		
			1-4 klasės	5-10 klasės	11-12 klasės
1.	Stygius ir pasirinkimai	1		Išplečiamas	Išplečiamas
	Žmonės negali turėti visko, ko nori		Naujas		
2.	Alternatyvieji kaštai ir nauda	2		Išplečiamas	Išplečiamas
	Gaudamas aš netenku		Naujas		
3.	Našumas ir specializacija	15		Išplečiamas	Išplečiamas
	Dirbk geriau, turėsi daugiau		Naujas		
4.	Ekonomikos sistemos	3		Išplečiamas	Išplečiamas
	Kaip pasidalyti tai, ko trūksta?		Naujas		
5.	Ekonomikos institucijos ir paskatos	4, 10, 13, 14		Išplečiamas	Išplečiamas
	Kai mane skatina, aš elgiuosiu geriau		Naujas		
6.	Mainai, pinigai	5, 6, 11, 12		Išplečiamas	Išplečiamas
	Mainomės, laimėsime abu!		Naujas		
7.	Rinka ir kainos	7, 8			
	Derėkimės!		Naujas	Išplečiamas	Išplečiamas
8.	Paklausa ir pasiūla	8		Naujas	Išplečiamas
9.	Konkurencija ir rinkos struktūra	9		Išplečiamas	Išplečiamas
	Kai du pešas, trečias laimi...		Naujas		
10.	Pajamų klasifikavimas ir persikirstymas	13		Naujas	Išplečiamas
11.	Rinkos nesėkmės	16		Naujas	Išplečiamas
12.	Valstybės vaidmuo	16, 17		Naujas	
	Kas moka už parkus?		Naujas	Išplečiamas	Išplečiamas
13.	Bendrasis vidaus produktas	18		Naujas	Išplečiamas
14.	Visuminė paklausa ir visuminė pasiūla	20			Naujas
15.	Nedarbas	19		Išplečiamas	Išplečiamas
	Ar aš bedarbis?		Naujas		
16.	Infliacija ir defliacija	19		Naujas	Išplečiamas
17.	Pinigų politika	20			Naujas
18.	Iždo politika	20		Naujas	Išplečiamas
19.	Absoliutusis ir santykinis pranašumai, prekybos apribojimai	5, 6		Naujas	Išplečiamas
20.	Valiutų kursai	7		Naujas	Išplečiamas
21.	Ekonomikos augimas ir stabilumas	15		Naujas	Išplečiamas

IŠPLĖSTAS VARIANTAS

Temos	Sąvokos ir jų apibrėžimai		
	Pradinė mokykla	Pagrindinė mokykla - žinoti visa, ko buvo mokoma pradinėje mokykloje, bei papildomai išmokti:	Vidurinė mokykla - žinoti visa, ko buvo mokoma pradinėje bei pagrindinėje mokykloje, ir papildomai išmokti:
Stygus ir pasirinkimai	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stygius - tai negalėjimas patenkinti žmonių visų norų, nes jie pranoksta turimų išteklių galią tuos norus patenkinti. 2. Norus galima patenkinti, įsigijus prekę arba paslaugą. 3. Prekės yra materialūs daiktai, galintys patenkinti žmonių norus. 4. Paslaugos yra veikla, nematerialūs produktai, galintys patenkinti žmonių norus. 5. Stygius verčia rinktis prekes ir paslaugas, kad galėtume geriausiai patenkinti savo norus. 6. Žmonės, kurie tenkina savo norus, vartodami prekes ir paslaugas, vadinami vartotojais. 7. Žmonės, gaminantys prekes ir teikiantys paslaugas, vadinami gamintojais. 8. Gamybos ištekliai - tai gamtiniai ištekliai, žmogiškieji ištekliai bei žmogaus pagaminti ištekliai (kapitalas), naudojami prekėms gaminti ir paslaugoms teikti. 9. Gamtiniai ištekliai (žemė) - tai gamtos dovanos, egzistuojančios be žmogaus pagalbos. 10. Žmogiškieji ištekliai - tai žmogaus kokybinės ir kiekybinės pastangos gaminti prekes ir teikti paslaugas. 11. Kapitalo ištekliai - žmonių pagamintos prekės, naudojamos kitoms prekėms gaminti ir paslaugoms teikti. 	<ol style="list-style-type: none"> 12. Stygius atsiranda, nesant pusiausvyros tarp neribotų norų ir santykinai ribotų išteklių. Nėra pakankamai gamybos išteklių, galinčių patenkinti visus mūsų norus. 13. Vyriausybės ir bendruomenės, kaip ir asmenys, patiria stygių, nes gamybos ištekliai riboti, o poreikiai iš esmės neriboti. 14. Verslumas - tai žmogaus savybė naujoviškai mąstyti, vadybos gebėjimai imtis rizikos organizuoti kitus išteklius prekėms gaminti ir paslaugoms teikti. 15. Kadangi valstybės bei savivaldybių lėšos ribotos, jos privalo palyginti bendruomenės projektų, kurių pageidauja piliečiai, teikiamą naudą ir kaštus. 16. Išteklių stygius verčia rinktis ir asmenis, ir bendruomenę. 17. Žmogiškųjų išteklių kokybę galima tobulinti, investuojant į mokslą, mokymą ir sveikatos apsaugą. 	
Alternatyvieji kaštai ir alternatyvieji pasirinkimai	<ol style="list-style-type: none"> 1. Alternatyvieji kaštai yra geriausio galimo pasirinkimo, kurio atsisakome, vertė. 2. Alternatyvieji kaštai reiškia, kad jeigu ištekliai naudojami vienai prekei gaminti ar paslaugai teikti, jie negali būti panaudoti kitai vertingai alternatyvai. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. „Viskas arba nieko” pasirinkimų yra nedaug, paprastai renkamas vieno dalyko daugiau, atsisakant truputį kito, tai reiškia, kad pasinaudojus viena galimybe daugiau, kita galimybė naudojama mažiau. 4. Visi sprendimai apima alternatyviuosius kaštus; veiksmingą ekonominį sprendimą galima priimti, palyginus kaštus ir naudą, gaunamą pasirinkus vieną iš alternatyvų. 	<ol style="list-style-type: none"> 5. Valstybė, skirstydama biudžeto lėšas, taip pat susiduria su alternatyviaisiais pasirinkimais: kokiems projektams ar programoms skirti daugiau, o kokiems - mažiau, arba visai neskirti lėšų.

<p>Našumas ir specializacija</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Specializacija – tai darbo pasidalijimo forma, kai asmuo arba įmonė sutelkia gamybos pastangas į vieną veiklos sritį arba ribotą jų skaičių. 2. Dėl specializacijos didėja gamybos apimtys. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Našumas – tai produkcijos (prekių ir paslaugų) apimtys ir sąnaudų, jai gaminti santykis per tam tikrą laiko vienetą. 4. Specializacija ir darbo pasidalijimas didina darbo našumą, darbas atliekamas kvalifikuočiau. 5. Našumą galima didinti, aprūpinant darbo jėgą papildomomis gamybos priemonėmis, pavyzdžiui, modernesne įranga ir mašinomis. 6. Naujų gamybos priemonių kūrimas reiškia, kad šiuo metu vartojamųjų prekių ir paslaugų pagaminama mažiau, tačiau ateityje to dėka darbo našumas didės ir prekių bei paslaugų bus pagaminama bei suteikiama daugiau. 7. Investicijos į žmogiškąjį kapitalą reiškia, kad išteklių yra skiriami darbo jėgos kokybei gerinti ir jos našumui didinti. 8. Našumas didėja dėl technologinių pokyčių ir investicijų į gamybos priemones. 9. Specializaciją riboja skirtingų prekių ir paslaugų rinkos apimtys. 10. Didesnė specializacija didina gamintojų ir vartotojų tarpusavio priklausomybę. 11. Esant tarpusavio priklausomybei, kiekvieną ekonomikos vienetą veikia bet kokie sprendimai ar įvykiai, turintys poveikį jo prekybos partneriams. 	<ol style="list-style-type: none"> 12. Technologijų pažanga yra svarbiausias našumo ilgalaikio didėjimo pagrindas. 13. Technologijos pokyčiai ypač priklauso nuo naujovių skatinimo ir nuo investicijų į tyrimus, plėtrą bei gamybos priemones. 14. Valstybės išlaidos, įvairūs įstatymai ir nutarimai, mokesčių sistema daro įtaką našumui. 15. Gyvenimo lygis tiesiogiai siejasi su našumu.
<p>Ekonomikos sistemos</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Daugelyje šalių svarbų vaidmenį ekonomikoje atlieka privati nuosavybė. 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Ekonomikos sistema - tai struktūra institucijų, kuriomis naudojasi bendruomenė, kad paskirstytų savo išteklius prekėms gaminti ir paslaugoms teikti. 3. Tradicinė ekonomikos sistema paremta tradiciniais gamybos ir paskirstymo sprendimais, t.y. naudojami tie patys būdai, kaip ir praityje. 4. Esant komandinei ekonomikos sistemai, svarbiausius sprendimus dėl gamybos ir paskirstymo priima centrinė valdžia. 5. Esant rinkos ekonomikos sistemai, svarbiausius sprendimus dėl gamybos ir paskirstymo priima individualūs vartotojai ir verslo įmonės; jie siekia įgyvendinti savo tikslus. 6. Visos šiuolaikinės ekonomikos sistemos yra mišriosios, jos turi tradicinės, komandinės ir rinkos ekonomikos bruožų. 	<ol style="list-style-type: none"> 7. Nors darbo užmokestis ir kainų sistema būdingos visoms ekonomikos sistemoms, esant tradicinės, komandinės ir rinkos ekonomikos sistemoms jį nustatomi visiškai skirtingais būdais. 8. Tradicijomis grindžiama ekonomikos sistema negali greitai prisitaikyti prie pokyčių ar skatinti greitą ekonomikos augimą. 9. Ekonomikos sistemos vertinamos pagal jų gebėjimą siekti svarbių socialinių tikslų – laisvės, ekonomikos efektyvumo, ekonominio teisingumo, socialinio saugumo ir ekonomikos augimo.
<p>Ekonomikos institucijos ir paskatos</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Namų ūkiai - tai asmenys arba šeimos, kurie, kaip vartotojai, iš įmonių perka prekes ir paslaugas, o kaip 	<ol style="list-style-type: none"> 4. Siekis gauti pelną skatina verslo įmones rizikuoti, gaminant rinkai prekes ar teikiant paslaugas. 5. Rinkos ekonomikoje namų ūkiai 	<ol style="list-style-type: none"> 10. Ekonomikos institucijomis yra vadinamos veikiančios organizacijos, tokios kaip įmonės, rinkos, kooperatyvai,

	<p>išteklių savininkai parduoda įmonėms savo išteklius.</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. Pelno siekiančios įmonės, esant rinkos ekonomikos sistemos, yra pagrindiniai gamybos vienetai. 3. Pelnas yra skirtumas tarp pajamų ir kaštų, skirtų prekei gaminti, paslaugai teikti arba parduoti. 	<p>pajamas gauna už parduodamus ar nuomojamus gamybos išteklius bei skolinamus pinigus.</p> <ol style="list-style-type: none"> 6. Rinkos ekonomikoje yra specializuotų ekonomikos institucijų: verslo įmonių, bankų ir kitokių finansų organizacijų. 7. Esant rinkos ekonomikos sistemai, pagrindinė paskata yra ekonominis suinteresuotumas, skatinantis verslininkus tiekti žmonių norimas prekes ir paslaugas. 8. Ekonominės paskatos, tarp jų - noras turėti finansinės ar materialios naudos ir išvengti nuostolių, yra stiprios paskatos. 9. Kultūros tradicijos bei papročiai daro įtaką bendruomenės ekonominei elgsenai. 	<p>bendrijos ir pan., taip pat kokios nors veikla ar santykiai tarp įmonių arba žmonių, siekiančių išspręsti pagrindines ekonomikos problemas.</p> <ol style="list-style-type: none"> 11. Privati nuosavybė yra rinkos ekonomikos pagrindas; nuosavybės teisės nustato, tvirtina, gina ir riboja valstybė. 12. Įvairios finansinės ir nefinansinės paskatos skirtingus žmones veikia nevienodai. 13. Kiekvienos ekonomikos sistemos dalyviai siekia gauti kuo daugiau naudos iš savo ribotų išteklių. Tačiau konkurencija, tradicijos, valstybė ir kitos institucijos daugiau ar mažiau riboja gaunamą naudą.
Mainai, pinigai	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mainai - tai žmonių keitimasis prekėmis ir paslaugomis į kitas prekes ir paslaugas arba į pinigus. 2. Pinigai - visuotinai priimta mainų priemonė. 3. Žmonės savanoriškai keičiasi prekėmis ir paslaugomis, nes mainydamiesi tikisi gauti naudos. 4. Natūriniai, arba tiesioginiai, mainai yra paprasčiausia ir primityviausia mainų forma - tai tiesioginis keitimasis prekėmis ir paslaugomis tarp žmonių. 5. Naudojant pinigus, nebereikia abipusio poreikių sutapimo, būtino vykstant tiesioginiams mainams. 6. Atliekant tiesioginius mainus, susiduriama su dalumo, transportavimo ir saugojimo problemomis; naudojant pinigus mainai paprastesni. 7. Pinigai, kaip efektyvesnė mainų priemonė, pakeitė tiesioginius mainus. 	<ol style="list-style-type: none"> 8. Pinigai yra prekė, kuri gali būti naudojama kitoms prekėms ir paslaugoms pirkti. 9. Bankai vaidina pagrindinį vaidmenį tiekiant vartotojams grynusius ir kitokios formos pinigus, teikiant tarpininkavimo paslaugas tarp taupytojų ir tų, kurie nori pasiskolinti. Palūkanų norma yra skolinamų arba taupomų pinigų kaina. 10. Kaip apskaitos matas, pinigai naudojami skirtingų prekių ir paslaugų rinkos vertei išreikšti. 11. Pinigai, kaip vertės matas, turi perkamąją galią t.y. juos bet kuriuo metu galima iškeisti į prekes ir paslaugas. 12. Pinigų pasiūla matuojama bendrąja grynųjų pinigų bei sąskaitų bankuose verte. 13. Pinigai skatina specializaciją, mažinant alternatyviuosius mainų kaštus. 	<ol style="list-style-type: none"> 14. Sandorių kaštai yra kitokie kaštai negu prekės ar paslaugos kaina; jie susiję su prekės ir paslaugos pirkimu (pavyzdžiui, teisiniai prekybos apribojimai, informacijos apie produktus rinkimo ir platinimo kaštai, transportavimo kaštai, kuriuos apmoka vartotojai). Sumažėjus sandorio kaštams, atliekama daugiau mainų ir didėja rinkų apimtys.
Rinkos ir kainos	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kaina – tai pinigų suma, kurią žmonės moka, pirkdami prekę ar paslaugą. 2. Rinka yra visur, kur pirkėjai ir pardavėjai keičiasi prekėmis ir paslaugomis. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Rinkos kaina yra tokia kaina, kai tiekiamas prekių ir paslaugų kiekis atitinka jų paklausą. 4. Santykinės kainos rodo vienos prekės ar paslaugos kainą, palygintą su kitų prekių ar paslaugų kainomis ir yra pagrindinis produkto santykinio stygiaus matas, kai kainas nustato rinkos jėgos (pasiūla ir paklausa). 5. Santykinės kainos yra pagrindinis matas, kuriuo naudojasi vartotojai ir gamintojai, atsakydami į tris pagrindinius ekonomikos klausimus: ką gaminti? kaip gaminti? kam gaminti? 6. Ekonominės veiklos apytakos modelis rodo sąveiką tarp namų 	<ol style="list-style-type: none"> 7. Esant rinkos ekonomikos sistemai, kainos teikia informaciją vartotojams ir gamintojams; jos skatina veiksmingą gamybą bei prekių ir paslaugų paskirstymą pagal vartotojų poreikius.

		ūkių, gamintojų bei valstybės produktų ir išteklių rinkose.	
Pasiūla ir paklausa		<ol style="list-style-type: none"> 1. Jei produkto kaina kyla, jo paklausus kiekis mažėja, o siūlomas kiekis didėja. Mažėjant produkto kainai, jo paklausus kiekis didėja, siūlomas - mažėja. 2. Kainas nustato pasiūlos ir paklausos jėgos; kainos yra santykinio skirtingų produktų stygiaus matas. 3. Paklausa rodo, kokį kiekį norėtų ir galėtų nusipirkti vartotojai tam tikru laikotarpiu už visas įmanomas kainas. 4. Pasiūla rodo, kokį kiekį gamintojai norėtų ir galėtų parduoti tam tikru laikotarpiu visomis esamomis kainomis. 5. Rinkos paklausa ir pasiūla grindžiama visų individualių rinkos vartotojų ir gamintojų sprendimais. 6. Skirtingų produktų kainos yra tarpusavyje susijusios. 7. Gamintojų bei pirkėjų konkurencijos lygis daro įtaką produktų pasiūlai, paklausai ir kainoms. 	<ol style="list-style-type: none"> 8. Paklausos kreivė rodo atvirkštinį kainos ir paklausaus kiekio ryšį. 9. Prekių ir paslaugų paklausa kinta (paklausos kreivė pasislenka), pasikeitus vartotojų skaičiui, pajamoms, skoniu, susijusių (papildančių ar pakaitalų) prekių ar paslaugų kainoms. 10. Pasiūlos kreivė rodo tiesioginį ryšį tarp kainos ir patiekto produkto kiekio, veikiant mažėjančio ribinio naudingumo dėsniai. 11. Mažėjančio ribinio naudingumo dėsnis rodo, kad, didėjant kokio nors produkto vartojimo apimčiai, pasitenkinimas, suvartojus papildomą to paties produkto vienetą per tam tikrą laiką ima mažėti. 12. Produkto pasiūla kinta (pasiūlos kreivė pasislenka) dėl naujų technologijų diegimo, išteklių kainų pokyčių, kitų prekių, kurias gamintojas galėtų gaminti, kainų pokyčių. 13. Trumpuoju laikotarpiu paprastai galima pakeisti vieną iš gamybos veiksmų, ilguoju laikotarpiu kinta visi gamybos veiksniai. 14. Esant rinkos ekonomikai, produktų stygius ar perteklius daro įtaką jų kainų pokyčiams. 15. Įvedus kainų kontrolę, atsiranda stoka arba perteklius, ekonomikoje išskyla ilgalaikio išteklių, prekių ir paslaugų paskirstymo problemos. 16. Įvairių prekių ir paslaugų pasiūlą ir paklausą ekonomistai apibūdina kaip elastingas, jei siūlomas parduoti ar norimas pirkti kiekio pokytis yra santykinai didelis, palyginus su kainų pokyčiais. Jeigu, pakitus kainai, kiekių pokyčiai yra palyginti nedideli, paklausa ir pasiūla yra vadinamos neelastingomis. 17. Prekių, turinčių nedaug pakaitalų ar sudarančių palyginus nedidelę vartotojų biudžeto išlaidų dalį, kaip ir būtinausių prekių paklausa, yra laikoma neelastinga. Brangiai kainuojančių prekių, taip pat prekių, turinčių daug pakaitalų, bei prabangos prekių paklausa paprastai yra elastinga. 18. Pasiūla ir paklausa yra elastingesnė esant ilgalaikiai, o ne trumpalaikiai perspektyvai.

Konkurencija ir rinkos struktūra	<ol style="list-style-type: none"> 1. Konkurencija pasireiškia tada, kai rinkoje yra daug pirkėjų ir daug pardavėjų. 2. Pardavėjams konkuruojant, mažėja prekių bei paslaugų kainos, gerėja jų kokybė ir vartotojų aptarnavimas. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Ūkio šaka - tai visuma gamintojų, tiekiančių rinkai vienu ar keliais produktais. 4. Kai pardavėjai aktyviai tarpusavyje varžosi, mažėja kainos bei pelnas. 5. Konkurencijos lygis ūkio šakoje dažniausiai nustatomas pagal pirkėjų bei pardavėjų skaičių ir pagal tai, ar sunku ir ar brangiai kainuoja naujoms įmonėms patekti į rinką. 6. Tobuloji konkurencija yra tada, kai daug pardavėjų tiekia į rinką vienu ar keliais produktais. 7. Monopolija yra tada, kai tik vienas gamintojas parduoda rinkoje produktą, kuris neturi pakaitalų. 8. Kai produkto pirkėjai tarpusavyje varžosi, kyla to produkto kainos. 9. Pardavėjai konkuruoja kainų ir ne kainų srityse. 	<ol style="list-style-type: none"> 10. Monopolinė konkurencija yra tada, kai daug pardavėjų tiekia panašius produktus, kuriuos iki tam tikro laipsnio diferencijuoja nekaininė konkurencija. 11. Slaptasis suokalbis tarp pirkėjų ar pardavėjų mažina konkurenciją rinkoje. Slaptuosius susitarimus sunkiau sudaryti rinkose, kuriose yra daug pirkėjų ir pardavėjų. 12. Oligopolija yra tada, kai palyginti nedaug stambių gamintojų parduoda rinkoje produktą, kuris turi arba neturi artimų pakaitalų. 13. Karteliai – tai susitarimai dėl produkto kainos, produkcijos apimtys, paslaugų ar pardavimo. 14. Daugelyje šalių yra priimti konkurenciją palaikantys įstatymai ir vyriausybės nutarimai. Tačiau kartais tų įstatymų ir nutarimų įtakoje konkurencija mažėja. 15. Monopsonija – rinka, kurioje veikia tik vienas produkto ar išteklių pirkėjas; oligopsonija – rinkoje yra tik keletas stambių pirkėjų.
Pajamų klasifikavimas ir perskirstymas		<ol style="list-style-type: none"> 1. Yra keturios pagrindinės pajamų rūšys: darbo užmokestis, nuoma, palūkanos ir pelnas. Darbo užmokestis – tai apmokėjimas už darbo paslaugas, nuoma - mokeskis už naudojimąsi gamtiniais išteklių; palūkanos - mokeskis už kapitalo naudojimą, įskaitant finansinį kapitalą (pinigus); o pelnas – atlygis už verslininko pastangas ir riziką gaminant prekes ir teikiant paslaugas. 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Socialinės išmokos tai pinigines išmokos arba tiesioginės prekių ir paslaugų teikimas, už kurias neatsilyginama jokiais pinigais, prekėmis ar paslaugomis. 3. Funkcinis pajamų klasifikavimas rodo pajamas, kurias gauna asmenys ar verslo įmonės pagal išteklių rinkoje parduotų gamybos išteklių pobūdį. Kintant ekonomikos dalyvių profesinei struktūrai, kinta ir funkcinės pajamos. 4. Gyventojus galima klasifikuoti ir pagal asmenines pajamas - gaunamų visų rūšių pajamų, tarp jų ir socialinių išmokų, sumą. 5. Pajamos yra perskirstomos, nustatant mokesčius (pavyzdžiui, progresiniai, proporciniai ar regresiniai pajamų mokesčiai), vykdant įvairias socialines programas, investuojant į žmogiškąjį kapitalą.
Rinkos nesėkmės		<ol style="list-style-type: none"> 1. Rinkos dažnai taip paskirsto išteklius, jog kai kurios prekės ar paslaugos visai negaminamos arba jų tiekama į rinką per mažai ar per daug. 2. Valstybė teikia viešąsias prekes ir paslaugas dėl jų bendrojo vartojimo ir dėl neišskirtinumo savybių. 	<ol style="list-style-type: none"> 8. Valstybė gali koreguoti su šalutiniais kaštais ar nauda susijusių produktų per didelę arba nepakankamą gamybą ir vartojimą, naudodama mokesčių politiką, subsidijas ar reguliuodama. 9. Valstybės bandymai reguliuoti rinkos ekonomiką - brangiai

		<p>3. Prekės ar paslaugos, kurias tuo pat metu gali vartoti daugiau negu vienas asmuo, o jų kiekis dėl to nemažėja, vadinamos bendrojo vartojimo prekėmis ir paslaugomis.</p> <p>4. Neiškirtinis produktas yra tas, kurį pagaminus neįmanoma neleisti juo naudotis net ir tiems, kurie už jį nemoka.</p> <p>5. Išoriniai padariniai atsiranda tada, kai su produkto gamyba ar vartojimu susiję kaštai ar nauda tenka trečiajai šaliai, o ne tiesioginiams produkto gamintojams ar vartotojams. Teigiami išoriniai padariniai (šalutinė nauda) reiškia, kad tam tikro produkto gaminama nepakankamai, nes ne visą naudą parodo šio produkto paklausa. Dėl neigiamų išorinių padarinių (šalutinių kaštų) produkto ekonominiu požiūriu gaminama per daug, nes jo pasiūla parodo ne visus kaštus.</p> <p>6. Natūralioji monopolija veikia, kai vienas gamintojas gali pateikti visą produkcijos apimtį rinkoje tokia kaina, kuri yra palyginus mažesnė, net jeigu šią produkciją pasidaliję gamintų du ar daugiau gamintojų.</p> <p>7. Kadangi konkurencija negali padėti reguliuoti natūraliosios monopolijos kuriamų prekių arba paslaugų kainų, apimties bei kokybės, šioms funkcijoms atlikti sukuriama valstybės reguliavimo tarnybos.</p>	<p>kainuojanti veikla, ir yra pateisinama tik tuomet, kai tikimasi, kad gauta nauda bus didesnė už kaštus.</p>
Valstybės vaidmuo	<p>1. Valstybė tiekia kai kurias prekes ir teikia kai kurias paslaugas.</p>	<p>2. Valstybė už verslų ar asmenų jai tiekiamas prekes ir teikiamas paslaugas apmoka mokesčių pajamomis bei skolintomis lėšomis.</p> <p>3. Esant rinkos ekonomikai, valstybės vaidmuo yra ribotas, tačiau ji vykdo kai kurias funkcijas, pavyzdžiui, nustato nuosavybės teises, standartinius svorio, matavimo ir piniginius vienetų ir pan.</p> <p>4. Valstybės veikla reikalauja, kad dalis ribotų išteklių būtų perkelti iš privačios veiklos srities į visuomeninį sektorių.</p> <p>5. Valstybės ekonominės funkcijos dar apima viešųjų prekių ir paslaugų teikimą; išrinių kaštų ir naudos koregavimą; konkurencijos palaikymą; visiško užimtumo, kainų stabilumo bei ekonomikos augimo skatinimą.</p>	<p>6. Nevienodi mokesčiai skirtingai veikia skirtingas pajamas gaunančių įmonių grupes. Progresiniai mokesčiai - didesnės mokesčių normos nustatomos grupėms, gaunančioms didesnes pajamas, regresiniai mokesčiai, kai didesnės mokesčių normos taikomos grupėms, turinčioms nedideles pajamas, o proporciniai mokesčiai - vienodos mokesčių normos nepriklausomai nuo pajamų dydžio.</p> <p>7. Valstybės ekonominės politikos veiksmingumas nustatomas, palyginus jos kaštus ir naudą.</p> <p>8. Valstybės politika dažnai daro skirtingą poveikį žmonių, verslų bei regionų gerovei dėl įvairių mokesčių, socialinių išmokų, įstatymų, taisyklių bei prekių ir paslaugų, kurias visos grupės naudoja nevienodai, teikimo.</p> <p>9. Valstybės išlaidų programų nauda neretai atitenka ne tiems,</p>

			kuriems ji iš pradžių buvo skirta.
Bendrasis vidaus produktas		<ol style="list-style-type: none"> 1. Kai perkama, mainais į pinigus prekės ir paslaugos perkeliamos iš verslo įmonių į namų ūkius. Verslo įmonės naudoja pinigus užmokėti už gamybos išteklius: žemę, darbą, kapitalą bei verslumą. Šitai vaizduoja ekonominės veiklos apytakos modelis. 2. Bendrasis vidaus produktas (BVP) - tai ūkinėje veikloje pagaminamos produkcijos apimtys pagrindinis matas, šalies ekonomikos būklės rodiklis. 3. BVP - tai visų baigtinių prekių ir paslaugų, pagamintų šalies gyventojų per tam tikrą laikotarpį, bendroji rinkos vertė, išreikšta pinigais. 	<ol style="list-style-type: none"> 4. Nominalusis BVP vertinamas einamąja pinigų verte, taigi BVP didėjimas gali rodyti ne tik produktų ir paslaugų gamybos, bet ir kainų padidėjimą. Kai skaičiuojant BVP atsižvelgiama į kainų lygio pokyčius, gautas rodiklis vadinamas realiuoju BVP. 5. Šalies BVP dydis priklauso nuo turimų gamtinių išteklių bei kapitalo kiekio ir kokybės, darbo jėgos dydžio ir kvalifikacijos. 6. Realusis BVP vienam gyventojui (realusis BVP padalytas iš gyventojų skaičiaus) dažnai lyginamas su kitų šalių BVP, kad būtų galima įvertinti ekonomikos sistemų veiklą ir gyventojų gerovę. Tačiau šis metodas turi trūkumų. BVP matavimas neaprepia skirtingų rūšių pagamintų prekių, jų kokybės pokyčių bei skirtumų skirstant pajamas. 7. Daugelyje stiprios ekonomikos šalių ilgalaikio ekonomikos augimo tendencija yra santykinai pastovi. Tačiau trumpalaikiai svyravimai ūkinėje veikloje, vadinami ūkinės veiklos ciklais, nėra tokie sklandūs ar visiškai nuspėjami. 8. Ūkinės veiklos nuosmukis prasideda, kai realiojo BVP mažėjimas trunka mažiausiai 6 mėnesius. 9. Valstybė ūkinės veiklos ciklą svyravimams sumažinti (ekonominę veiklą stabilizuoti) galėtų imtis politikos, veikiančios realiojo BVP lygį. 10. BVP nėra tobulas matas žmonių gyvenimo lygiui nustatyti. 11. BVP apskaičiuojamas, susumavus, už kiek parduota baigtinių prekių ir paslaugų. Tą pačią sumą su nedidelėmis pataisomis galima gauti, sudėjus visas gamybos veiksmų duodamas pajamas. 12. Disponuojamosios pajamos - tai pajamos, gautos išskaičiavus mokesčius. Jos išleidžiamos vartojimui arba taupomos.
Visuminė pasiūla ir visuminė paklausa			<ol style="list-style-type: none"> 1. Visuminės (bendrosios) pasiūlos ir visuminės paklauskos apimtys rodo šalies ekonomikos užimtumo ir infliacijos lygį. 2. Visuminė pasiūla yra bendras

			<p>prekių ir paslaugų kiekis, sukurtas šalyje per tam tikrą laiką esant įvairiam kainų lygiui. Galimą (potencialią) visuminę pasiūlą riboja gamybos išteklių kiekis ir kokybė bei turimos technologijos lygis.</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Visuminę paklausą sudaro vartojimo, investicijų ir vyriausybės išlaidų bei grynojo eksporto suma esant įvairiems kainų lygiams. 4. Kai visuminės paklausos kreivė kerta visuminės pasiūlos kreivę visiško gamybos išteklių naudojimo taške, o bendrasis kainų lygis nekinta, ekonomikoje pasiekama visiško užimtumo, neinflacinė pusiausvyra. 5. Kai visuminės paklausos kreivė kerta visuminės pasiūlos kreivę žemiau visiško gamybos išteklių užimtumo taško, trumpuoju laikotarpiu dalis išteklių nenaudojami, gamyba mažėja. Visuminės paklausos sumažėjimas šiuo atveju yra ciklinio nedarbo priežastis. 6. Jei visuminės paklausos kreivė kerta visuminės pasiūlos kreivę virš visiško gamybos išteklių užimtumo taško, trumpuoju laikotarpiu padidėja konkurencija dėl gamybos išteklių, kaštai ir kainos pakyla. Visuminei paklausai didėjant ir esant visiškam išteklių naudojimui stebima paklausos sukelta infliacija. 7. Vieno asmens išlaidos tampa kito asmens pajamomis. Nežymūs pradiniai visuminių išlaidų pokyčiai kurioje nors srityje gali sukelti keleriopai didesnius pokyčius visoje ekonomikoje. 8. Visuminė paklausa kinta, atsiradus vartotojų, investavimo ar vyriausybės išlaidų, grynojo eksporto, kainų lūkesčių pokyčiams. 9. Visuminė pasiūla keičiasi, kintant išteklių kiekiui ir kokybei, našumui, mokesčių politikai ar pelno lūkesčiams.
Nedarbas		<ol style="list-style-type: none"> 1. Bedarbiai - tai žmonės, norintys ir galintys dirbti už esamas darbo užmokesčio normas, tačiau neturintys darbo. 2. Bedarbiai turi mažiau pajamų, už kurias galėtų nusipirkti prekių ar paslaugų, negu dirbantys žmonės. 3. Valstybė teikia paramą kai kuriems bedarbiams, kol jie ras darbą. 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Nuosmukio laikotarpiu nedarbo lygis padidėja. 7. Įprastas nedarbo lygio matas yra netobulas: į apskaitą neįtraukiami nusivylę bedarbiai; neatsižvelgiama į skirtumus tarp dirbančių ne visą ir visą darbo dieną; neatsižvelgiama ir į tai, kaip intensyviai žmonės ieško darbo.

		<p>4. Darbo jėgą sudaro dirbantys arba aktyviai ieškantys darbo 16 metų ir vyresni žmonės.</p> <p>5. Nedarbo lygis - tai nedirbanti darbo jėga, išreikšta procentais.</p>	<p>8. Dėl regioninės ekonomikos skirtumų bei darbo jėgos nemobilumo, nedarbo lygis atskiruose šalies regionuose yra skirtingas.</p> <p>9. Skirtingo amžiaus ir lyties žmonių nedarbo lygis yra nevienodas. Čia pasireiškia darbo patirties, išsimokslinimo lygio skirtumai bei diskriminacija.</p> <p>10. Yra keturi nedarbo tipai: laikinasis, sezoninis, struktūrinis ir ciklinis. Norint sumažinti nedarbą, kiekvienam jo tipui reikia taikyti skirtingą politiką.</p> <p>11. Nedarbo lygiui daro įtaką darbo paieškų kaštai ir nauda.</p> <p>12. Visiškas užimtumas ekonomikoje yra tada, kai dirba visi darbingi žmonės, išskyrus tuos, kurie nedirba dėl laikinojo arba struktūrinio nedarbo.</p> <p>13. Struktūriniam nedarbui įveikti siūlomos įvairios perkvalifikavimo ir mokymosi programos. Rekomenduojama taip pat nedidinti minimalaus darbo užmokesčio bei mažinti diskriminaciją.</p> <p>14. Ciklinį nedarbą galima sumažinti, taikant paklausą skatinančią politiką (pavyzdžiui, mokesčių mažinimas, valstybės išlaidų viešųjų darbų programoms didinimas).</p>
<p>Infliacija ir defliacija</p>		<p>1. Infliacija - tai vidutinio kainų lygio didėjimas visoje ekonomikoje, defliacija - vidutinio kainų lygio mažėjimas visoje ekonomikoje.</p> <p>2. Vartojamųjų prekių kainų indeksas (VPKI) - tai dažniausiai naudojamas kainų lygio pokyčio matas. Juo palyginamos sutarto prekių rinkinio kainos per vienerius metus su koku nors ankstesniu laikotarpiu (bazinis laikotarpis).</p>	<p>3. VPKI nėra tobulas matas nustatyti, kokį poveikį infliacija daro namų ūkiams.</p> <p>4. Infliacija sukelia netikrumą, nes ji įvairiai veikia skirtingas grupes.</p> <p>5. Infliacija yra dviejų tipų: paklausos sukelta infliacija ir kaštų sukelta infliacija. Paklausos sukelta infliacija atsiranda tada, kai bendrosios išlaidos didėja greičiau negu bendroji gamybos apimtis. Kaštų sukelta infliacija esti tada, kai, kylant bendriesiems prekių ir paslaugų gamybos ir pardavimo kaštams, padidėja ir kainų lygis.</p> <p>6. Paklausos sukelta infliacija priklauso nuo ekspansyvios pinigų arba išdo politikos, nuo verslo įmonių ir vartotojų lūkesčių, kad kainos ateityje pakils.</p> <p>7. Kaštų sukeltą infliaciją gali lemti prekių ir išteklių rinkų monopolizavimas arba staigūs pasiūlos pokyčiai.</p> <p>8. Infliaciją galima įveikti per</p>

			<p>pinigų ir izdo politiką, darbo užmokesčio ir kainų kontrolę, antimonopolinę politiką. Taip pat galima pasikliauti ir savaiminiais rinkos reguliavimo mechanizmais.</p> <p>9. Daugelio ekonomistų nuomone, yra pasirinkimas tarp nedarbo ir infliacijos, bent jau trumpuoju laikotarpiu. Jei vyriausybė, siekdama įveikti nedarbą, skatina paklausą, infliacija turi polinkį didėti; jei riboja paklausą, gali padidėti nedarbas.</p> <p>10. Stagfliacija – tai didelio nedarbo ir didelės infliacijos tuo pat metu derinys (sąstingio ekonomika). Ją gali lemti visuminės pasiūlos mažėjimas.</p> <p>11. Žmonių lūkesčiai kyla iš patirties bei esamos ir būsimos valstybės politikos prognozės. Tai gali turėti įtakos valstybės politikos veiksmų paveikimui.</p>
Pinigų politika			<ol style="list-style-type: none"> 1. Politika, keičianti pinigų pasiūlos masę, gali būti taikoma skatinant kainų stabilumą, maksimalų užimtumą bei nuosaikų ekonomikos augimą. 2. Bankams teikiant paskolas, didėja pinigų pasiūla; gražinus paskolas, pinigų pasiūla sumažėja. Bankai, pasilikę privalomąją šalies centrinio banko nustatyto dydžio rezervo normą, gali skolinti visus kitus juose laikomus pinigus. 3. Pinigų politiką vykdo šalies centrinis bankas. Jis gali keisti pinigų pasiūlą bei kreditų teikimo galimybes. 4. Viena iš pinigų politikos priemonių yra privalomosios rezervų normos didinimas arba mažinimas. 5. Antroji pinigų politikos priemonė yra diskonto normos didinimas arba mažinimas. 6. Trečioji pinigų politikos priemonė yra vyriausybės vertybinių popierių pirkimas arba pardavimas atvirojoje rinkoje. 7. Pradinis pinigų pasiūlos padidėjimas ar sumažėjimas turi multiplikatoriaus poveikį bendrajai pinigų pasiūlai. 8. Centrinis bankas negali visiškai kontroliuoti bendrosios pinigų sumos ekonomikoje; jai turi įtakos visų asmenų, įmonių ir užsienio investuotojų veiksmi. 9. Pinigų pasiūlos pokyčiai gali turėti įtakos vartojimo ir kainų lygiui, užimtumui, ekonomikos augimui ir lemti palūkanų

			<p>normų bei verslų ir asmenų išlaidų kitimą.</p> <p>10. Tinkamos pinigų politikos parinkimas ir veiksmingumo įvertinimas yra sunkus uždavinys, jos poveikio rezultatams pamatyti reikia laiko.</p> <p>11. Dėl nenuoseklios ir netinkamos centrinio banko politikos gali kilti rimtų ekonominių problemų.</p> <p>12. Pinigų politikos vykdymui daro įtaką politinės ir ekonominės sąlygos.</p> <p>13. Pinigų pasiūlos ir pinigų apyvartos greičio sandauga yra lygi nominaliajam BVP.</p>
Iždo politika		<p>1. Iždo politika apima šalies vyriausybės išlaidų ir mokesčių programas siekiant paveikti ekonomikos efektyvumą, kad būtų skatinamas kainų stabilumas, maksimalus užimtumas bei nuoseklus ekonomikos augimas.</p>	<p>2. Mokesčių mažinimas ir vyriausybės išlaidų didinimas didina visuminę paklausą ir nominaliąsias pajamas; mokesčių didinimas ir vyriausybės išlaidų mažinimas mažina visuminę paklausą ir nominaliąsias pajamas.</p> <p>3. Valstybės biudžetas yra subalansuotas, kai įplaukos lygios išlaidoms. Biudžeto deficitas patiriamas, kai valstybės išlaidos didesnės už mokesčių įplaukas. Tuomet ji privalo skolintis iš asmenų, bendrovių ar finansų institucijų, kad būtų finansuojamas išlaidų perteklius, palyginus su mokesčių įplaukomis. Kai įplaukos viršija išlaidas, valstybės biudžetas tampa pertekliniu.</p> <p>4. Valstybės (vidaus ir užsienio) skola - tai bendroji suma pinigų, kuriuos valstybė skolinga savo kreditoriams; tai sukaupti metiniai biudžetų deficitai.</p> <p>5. Užsieniečiai ir užsienio vyriausybės gali skolinti pinigus šalies vyriausybei, kad ji padengtų savo biudžeto deficitą. Apmokant užsienio paskolas, šalies piliečių pajamos perkeliama į kitų šalių ekonomikas.</p> <p>6. Iždo politiką lemia ne tik ekonominiai, bet ir politiniai veiksniai, jai įgyvendinti reikia daug laiko.</p> <p>7. Pinigų politika gali sustiprinti arba subalansuoti iždo politiką.</p> <p>8. Jei dėl padidėjusios valstybės kredito paklausos yra didinamos palūkanų normos, tokia ekspansinė iždo politika gali „išstumti“ privačias investicijas. Iždo politika daro didžiulį poveikį visuminei paklausai ir nacionalinėms pajamoms, jei ji</p>

			vykdoma tinkamai, o privačių investicijų „išstūmimo“ efektas yra santykinai nedidelis.
Absolūtūs ir santykinis pranašumai, prekybos apribojimai		<ol style="list-style-type: none"> 1. Turimų gamybos išteklių kiekis ir kokybė skirtingose šalyse labai nevienodi. 2. Tarptautinė prekyba - tai prekių ir paslaugų mainai tarp skirtingų šalių įmonių ir institucijų. 3. Eksportas - vienoje šalyje pagamintų prekių ir paslaugų pardavimas kitos šalies pirkėjams. 4. Importas - iš kitos šalies perkamos prekės ir paslaugos. 5. Tarptautinė prekyba skatina didesnę specializaciją, o specializacija didina bendrąją pasaulio produkcijos gamybos apimtį. 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Išteklių kokybės ir santykinų kainų skirtumai įvairiose šalyse yra tarptautinės prekybos pagrindas. 7. Šalis turi absoliutųjį pranašumą, jeigu gali pagaminti produktą, naudodama mažesnius išteklius negu kita šalis. 8. Šalis turi santykinį pranašumą, jeigu gali pagaminti produktą mažesniais alternatyviaisiais kaštais negu kita šalis. 9. Nepaisant tarptautinės prekybos duodamos naudos, daugelis šalių riboja laisvą prekių ir paslaugų judėjimą, tam taikydamos įvairias priemones: muitus, kvotas, produkto standartus, subsidijas. 10. Nors laisvoji prekyba tarp šalių didina pasaulio gamybos apimtį bei kelia gyvenimo lygį, atsiranda grupės, kurioms padidėjusi tarptautinė konkurencija yra žalinga.
Valiutų kursai		<ol style="list-style-type: none"> 1. Skirtingose šalyse naudojama skirtinga valiuta. 2. Užsienio valiutos kursas - tai vienos šalies valiutos kaina, išreikšta kitos šalies valiuta. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Valiutų kursų pokytis turi didelę įtaką tiek tarptautinei prekybai, tiek atskiros šalies vidaus ekonomikai. Kai pasikeičia valiutų keitimo kursai, kinta dviejų prekiaujančių šalių prekių ir paslaugų santykinės kainos. 4. Šalies mokėjimų balansas yra visų tarptautinių sandorių apskaita, apimanti tiek pajamas iš kitų šalių tiek išmokas užsienio šalims. 5. Valiutų kursai gali būti nustatomi laisvojoje rinkoje, įvesti ir kontroliuojami šalių vyriausybių arba jiems gali būti leista svyruoti tam tikrų kainų ribose, kol vyriausybė nuspręs imtis veiksmų valiutų kursams stabilizuoti. 6. Pasaulis gyvena globalinės ekonomikos sąlygomis, kai vienos šalies veikla daro įtaką visam pasauliui, o pastarojo veikla turi poveikį tai šaliai. Su tuo susiję ekonomikos klausimai turėtų būti analizuojami tiriant prekybos lygių tendencijas, investicijas, užsienio valiutų vertę bei visuomenės politiką, veikiančią šios veiklos srities pokyčius.
Ekonomikos augimas ir stabilumas		<ol style="list-style-type: none"> 1. Ekonomikos augimas - tai pastovus prekių ir paslaugų gamybos didėjimas. 2. Ekonomikos augimą skatina 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Realiojo BVP vienam gyventojui lygis dažnai naudojamas palyginti įvairių šalių ekonominio išsivystymo

		<p>technologiniai pokyčiai ir turimų gamybos išteklių tobulinimas.</p>	<p>lygi.</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Dėl tarptautinių technologijos bei gamybos išteklių ir baigtinių produktų bei paslaugų mainų tarp šalių didėja jų tarpusavio priklausomybė. 5. Didėjanti tarptautinės ekonomikos tarpusavio priklausomybė lemia, kad vienos šalies ekonominės sąlygos ir politika daro poveikį daugelio šalių ekonominėms sąlygoms. 6. Valstybės tarptautinės prekybos politika vienoms žmonių grupėms duoda naudą, kitoms – nuostolius. Atsakingų už šios politikos įgyvendinimą pareigūnų sprendimai atspindi politinius ir ekonominius interesus ir jėgas.
--	--	--	---

EKONOMIKOS TEMŲ IŠDĖSTYMAS REKOMENDACIJA 10-12 KLASĖMS

I variantas

1 val. per savaitę, 1 metai (34 val.)

1. Kas yra ekonomika	1 val.
2. Išteklių stygius, alternatyvieji kaštai, alternatyvieji pasirinkimai
Neriboti norai. Riboti ištekliai. Pasirinkimai.
Pagrindiniai ekonomikos klausimai: ką?, kaip?, kam?
Ekonomikos sistemos: tradicinė, komandinė, rinkos, mišrioji	2 val.
3. Vartotojas ir paklausa
Vartotojas. Vartotojų pajamos. Paklausa, paklausus kiekis.
Paklausos dėsnis, paklausos veiksniai. Paklausos pokytis ir paklausos kiekio pokytis.
Elastingumas. Paklausos elastingumas kainai.	3 val.
4. Gamyba ir pasiūla
Gamyba, gamybos veiksniai (gamybos ištekliai).
Darbo pasidalijimas, specializacija, našumas.
Gamybos kaštai, kaina, pajamos, pelnas.
Pasiūla, pasiūlos kiekis. Pasiūlos dėsnis, veiksniai, darantys įtaką pasiūlai.
Pasiūlos pokytis ir pasiūlos kiekio pokytis.	4 val.
5. Rinka. Rinkos sąveika
Rinka, rinkos mechanizmas, rinkos ekonomika.
Rinkos pusiausvyra. Pusiausvyros kaina ir pusiausvyros kiekis.
Paklausos ir pasiūlos sąveika ilguoju laikotarpiu.	3 val.
6. Rinkos ekonomika
Konkurencija ir rinkos struktūra. Rinkos struktūros tipai:
tobuloji konkurencija, monopolinė konkurencija, monopolija, oligopolija.	2 val.
7. Rinka ir valstybė
Rinkos nesėkmės. Teigiami ir neigiami išoriniai padariniai.
Viešosios prekės ir paslaugos. Valstybės vaidmuo ir funkcijos ekonomikoje.
Valstybės biudžetas. Biudžeto deficitas. Valstybės skola. Mokesčiai ir socialinės išmokos.	4 val.
8. Verslininkystė
Verslumas, verslininkas. Verslo organizavimo formos. Verslo finansavimo šaltiniai.	3 val.
9. Pinigai, bankai
Pinigai, pinigų funkcijos. Pinigų kaita laike, šiuolaikiniai pinigai.
Bankai ir jų funkcijos. Lietuvos bankas, komerciniai bankai.
Kreditai ir depozitai. Pinigų „kūrimo“ procesas bankuose.	4 val.
10. Infliacija ir nedarbas
Infliacija, jos priežastys, matavimo vienetai.
Nedarbas, jo rūšys.	2 val.
11. Ekonomikos augimas
Bendrasis vidaus produktas ir bendrasis nacionalinis produktas.
Ekonomikos ciklai.
Iždo politika ir pinigų politika.	3 val.
12. Tarptautinė prekyba
Tarptautinės prekybos nauda, absoliutusis ir santykinis pranašumai.
Valstybės politika tarptautinės prekybos srityje: laisvoji prekyba,
prekybos apribojimai, protekcionizmas.
Tarptautinės prekybos apskaita. Valiutos, valiutų kursai.	3 val.

II variantas
2 val. per savaitę, 1 metai (68 val.)

1. Pagrindinės ekonomikos sąvokos	5 val.
1.1. Ekonomika.	1
Kas yra ekonomika.	
Mikroekonomika. Makroekonomika.	
1.2. Išteklių stygius, alternatyvieji kaštai, alternatyvieji pasirinkimai.	4
Neriboti norai, riboti ištekliai, pasirinkimai.	
Alternatyvieji kaštai.	
Pagrindiniai ekonomikos klausimai: ką?, kaip?, kam?	
Ekonomikos sistemos: tradicinė, komandinė, rinkos, mišrioji.	
Ekonomikos institucijos ir paskatos.	
2. Paklausa ir pasiūla. Rinka	20 val.
2.1. Vartotojas.	3
Vartotojas. Vartotojų pajamos, jų rūšys.	
Pajamų perskirstymas: mokesčiai ir socialinės išmokos.	
Vartotojų elgsena.	
2.2. Paklausa	4
Paklausa, paklausos kiekis, paklausos kreivė.	
Paklausos dėsnis, veiksniai, lemiantys paklausą.	
Paklausos pokytis ir paklausos kiekio pokytis.	
Susijusios prekės (pakaitalai, papildančiosios prekės).	
Elastingumas. Paklausos elastingumas kainai. Elastingumo koeficientas.	
Elastingumas ir bendrosios pajamos.	
2.3. Gamyba	4
Gamyba, gamybos veiksniai (gamybos ištekliai). Prekės ir paslaugos.	
Darbo pasidalijimas, specializacija, tarpusavio priklausomybė.	
Našumas, našumą lemiantys veiksniai.	
Buhalteriniai ir ekonominiai gamybos kaštai.	
Gamybos kaštai, kaina, pajamos, buhalterinis ir ekonominis pelnas.	
2.4. Pasiūla	3
Pasiūla, pasiūlos kiekis, pasiūlos kreivė.	
Pasiūlos dėsnis, veiksniai, lemiantys pasiūlą.	
Pasiūlos pokytis ir pasiūlos kiekio pokytis.	
2.5. Pasiūlos ir paklausos sąveika	3
Rinkos pusiausvyra. Pusiausvyros kaina ir pusiausvyros kiekis.	
Paklausos ir pasiūlos pokyčių poveikis rinkos kainai ir kiekiui.	
Kainų kontrolė. Stygius, perteklius.	
2.6. Rinka. Rinkos ekonomika	3
Rinka, rinkų tipai, rinkų sąveika.	
Konkurencija ir rinkos struktūra. Rinkos struktūros tipai: tobuloji konkurencija, monopolinė konkurencija, monopolija, oligopolija.	
Rinkos mechanizmas, rinkos ekonomika.	
3. Valstybė ir ekonomika	8 val.
3.1. Rinka ir valstybė	4
Rinkos nesėkmės.	
Teigiami ir neigiami išoriniai padariniai.	
Viešosios prekės ir paslaugos.	
Valstybės vaidmuo ir funkcijos ekonomikoje.	
Valstybės biudžetas. Biudžeto deficitas. Valstybės skola.	
Mokesčiai ir socialinės išmokos.	
3.2. Mokesčiai	4
Mokesčiai, apmokestinimo principai.	
Progresiniai, regresiniai, proporciniai mokesčiai.	
Tiesioginiai ir netiesioginiai mokesčiai.	
Vartotojų ir verslų mokamų mokesčių rūšys.	
4. Verslininkystė	9 val.
4.1. Verslo įmonė ir jos finansai	4

<p>Verslo organizavimo formos, valdymo struktūrų tipai. Organizaciniai-teisiniai įmonės aspektai: įstatinis kapitalas, verslo finansavimo šaltiniai, vertybinių popierių rūšys (akcijos, obligacijos, taupymo lakštai). Dividendai.</p>	
4.2. Verslo aplinka	5
<p>Verslo įmonės valdymas: tikslai, uždaviniai, valdymo strategijos. Rinkodara ir rinkodaros tyrimai. Ūkinės veiklos rezultatai, verslo aplinka: teisinė, finansinė, mokestinė. Biržos ir jų rūšys (valiutų, prekių, vertybinių popierių).</p>	
5. Pinigai, bankai ir bankų sistema	8 val.
5.1. Pinigai	3
<p>Pinigai, pinigų funkcijos. Pinigų rūšys, šiuolaikiniai pinigai.</p>	
5.2. Bankai ir bankų sistema	5
<p>Bankai ir jų funkcijos. Bankų sistema. Šalies centrinis bankas ir jo funkcijos, komerciniai bankai Indėlių operacijos, palūkanos (paprastosios, sudėtinės) Kredito operacijos. Palūkanos už kreditus (paskolas). Pinigų „kūrimas“.</p>	
6. Infliacija ir nedarbas	4 val.
6.1. Infliacija	2
<p>Infliacija, jos priežastys, Infliacijos matavimo vienetai. Infliacija ir realiosios pajamos. Nominalūs ir realūs dydžiai.</p>	
6.2. Nedarbas	2
<p>Nedarbas, visiškas užimtumas. Nedarbo rūšys, natūralus nedarbo lygis. Nedarbo lygis ir užimtumo lygis. Nedarbo ir infliacijos tarpusavio priklausomybė.</p>	
7. Ekonomikos augimas	8 val.
7.1. Šalies ekonominės veiklos rezultatų rodikliai	4
<p>Bendrasis vidaus produktas (BVP) ir bendrasis nacionalinis (BNP) produktas. BVP skaičiavimo metodai. Realusis ir nominalusis BVP. Defliatorius.</p>	
7.2. Ekonomikos augimas	4
<p>Ekonomikos augimas, šalies ekonominio išsivystymo lygis, stiprios ekonomikos ir besivystančios šalys. Ekonomikos ciklai. Makroekonomikos rodiklių dinamika kiekvienoje ciklo fazėje. Iždo politika ir pinigų politika. Iždo ir pinigų politikos įrankiai, ekonomikos stabilizavimas.</p>	
8. Pasaulio ekonomika	6 val.
8.1. Tarptautinė prekyba	4
<p>Absoliutūs ir santykinis pranašumai bei tarptautinė prekyba. Valstybės politika tarptautinės prekybos srityje. Protekcionizmas: tikslai ir metodai (eksporto ir importo apribojimai). Laisvosios prekybos asociacijos, muitų sąjungos.</p>	
8.2. Tarptautinė finansų sistema	2
<p>Valiutos, valiutų kursai. Veiksniai, lemiantys valiutų kursus. Fiksuoti ir „svyruojantys“ valiutų kursai.</p>	

III variantas
2 val. per savaitę, 2 metai (136 val.)

1. Pagrindinės ekonomikos sąvokos	10 val.
1.1. Ekonomika	2
Kas yra ekonomika. Ekonomikos analizė ir ekonominė politika. Mikroekonomika. Makroekonomika. Ekonomikos modelis.	
1.2. Išteklių stygius, alternatyvieji kaštai, alternatyvieji pasirinkimai	4
Neriboti norai, riboti ištekliai, pasirinkimai. Alternatyvieji kaštai. Gamybos galimybių kreivė. Pagrindiniai ekonomikos klausimai: ką?, kaip?, kam? Ekonomikos sistemos: tradicinė, komandinė, rinkos, mišrioji. Ekonominės institucijos ir paskatos.	
1.3. Pagrindinės ekonomikos koncepcijos, principai, aksiomos	4
Darbo pasidalijimas, specializacija, tarpusavio priklausomybė. Absoliutūs ir santykinis pranašumai. Mainai, savanoriškų mainų nauda. Ribiniai dydžiai ir ribinė analizė.	
2. Paklausa ir pasiūla. Rinka	36 val.
2.1. Vartotojas.	5
Vartotojas. Vartotojų teisės. Vartotojų pajamos, jų rūšys. Pajamų diferenciacija. Pajamų perskirstymas: mokesčiai ir socialinės išmokos. Prekės ir paslaugos. Baigtiniai ir tarpiniai produktai. Bendrasis ir ribinis naudingumas. Mažėjančio naudingumo dėsnis. Vartotojų elgsena. Naudingumo maksimizavimas.	
2.2. Paklausa	8
Paklausa, paklausos kiekis, paklausos kreivė. Paklausos dėsnis, veiksniai, lemiantys paklausą. Paklausos pokytis ir paklausos kiekio pokytis. Susijusios prekės (pakaitalai, papildančiosios prekės). Elastingumas. Paklausos elastingumas kainai. Elastingumo koeficientas. Elastingumas ir bendrosios pajamos.	
2.3. Gamyba	8
Gamyba, gamybos veiksniai (gamybos ištekliai). Našumas, veiksniai, darantys įtaką našumui. Trumpasis ir ilgasis laikotarpiai. Pastovieji, kintamieji gamybos kaštai. Ribinės pajamos, ribiniai kaštai. Buhalteriniai ir ekonominiai gamybos kaštai. Gamybos kaštai, kaina, pajamos, buhalterinis ir ekonominis pelnas. Pelno maksimizavimas.	
2.4. Pasiūla	6
Pasiūla, pasiūlos kiekis, pasiūlos kreivė. Pasiūlos dėsnis, veiksniai, lemiantys pasiūlą. Pasiūlos pokytis ir pasiūlos kiekio pokytis. Pasiūlos elastingumas.	
2.5. Pasiūlos ir paklausos sąveika	4
Rinkos pusiausvyra. Pusiausvyros kaina ir pusiausvyros kiekis. Paklausos ir pasiūlos pokyčių poveikis rinkos kainai ir kiekiui. Kainų kontrolė. Stygius, perteklius.	
2.6. Rinka. Rinkos ekonomika	5
Rinka, rinkų tipai, rinkų sąveika. Konkurencija ir rinkos struktūra. Rinkos struktūros tipai: tobuloji konkurencija, monopolinė konkurencija, monopolija, oligopolija. Rinkos mechanizmas, rinkos ekonomika.	
3. Valstybė ir ekonomika	12 val.
3.1. Rinka ir valstybė	6
Rinkos nesėkmės. Teigiami ir neigiami išoriniai padariniai. Viešosios prekės ir paslaugos.	

Valstybės vaidmuo ir funkcijos ekonomikoje. Valstybės biudžetas. Biudžeto deficitas. Valstybės skola. Mokesčiai ir socialinės išmokos.	
3.2. Mokesčiai ir išdo politika	6
Mokesčiai, apmokestinimo principai. Progresiniai, regresiniai, proporciniai mokesčiai. Tiesioginiai ir netiesioginiai mokesčiai. Vartotojų ir verslų mokamų mokesčių rūšys. Išdo politika, jos įrankiai. Automatiniai stabilizatoriai.	
4. Verslininkystė	24 val.
4.1. Verslo įmonė ir jos organizavimas	6
Verslininkystė. Verslo organizavimo formos, valdymo struktūrų tipai.	
4.2. Verslo finansavimas ir apskaita	5
Įstatinis kapitalas, jo formavimo šaltiniai. Investicijos, įstatinis ir apyvartinis kapitalas, nusidėvėjimas. Pagrindiniai veiklos finansavimo šaltiniai. Buhalterinė verslo apskaita.	
4.3. Verslo vadyba	3
Vadyba, jos tikslai. Verslo įmonės valdymas.	
4.4. Verslo įmonės veikla	4
Rinkodara ir reklama. Sandoriai, verslo etika. Ūkinės veiklos rezultatų įvertinimas.	
4.5. Verslo aplinka	6
Verslo aplinka: teisinė, finansinė, mokestinė. Biržos ir jų rūšys (valiutų, prekių, vertybinių popierių, pirminė, antrinė).	
5. Pinigai, bankai ir bankų sistema	14 val.
5.1. Pinigai	3
Pinigai, pinigų funkcijos. Pinigų rūšys, šiuolaikiniai pinigai. Likvidumas, pinigų emisija, pinigų lygtis.	
5.2. Bankai ir bankų sistema	5
Bankai ir jų funkcijos. Bankų sistema. Šalies bankas ir jo funkcijos, komerciniai bankai. Indėlių operacijos, palūkanos (paprastosios, sudėtinės). Kredito operacijos. Palūkanos už kreditus (paskolas). Pinigų „kūrimas“.	
5.3. Pinigų politika	3
6. Infliacija ir nedarbas	10 val.
6.1. Infliacija	5
Infliacija, jos priežastys. Defliacija. Infliacijos matavimo vienetai. Infliacija ir realiosios pajamos. Nominalūs ir realūs dydžiai. Infliacijos padariniai, antiinfliacinės priemonės.	
6.2. Darbo rinka ir nedarbas	5
Darbo rinka. Darbo pasiūla ir paklausa, jų pokyčiai. Darbo užmokestis, diferenciacija ir jos priežastys, nominalusis ir realusis darbo užmokestis. Nedarbas, visiškas užimtumas. Nedarbo rūšys, natūralus nedarbo lygis. Nedarbo ir infliacijos tarpusavio priklausomybė.	
7. Visuminė paklausa ir pasiūla. Ekonomikos augimas	18 val.
7.1. Šalies ekonominės veiklos rezultatų rodikliai	6
Bendrasis vidaus produktas (BVP) ir bendrasis nacionalinis (BNP) produktas. BVP skaičiavimo metodai. Realusis ir nominalusis BVP. Defliatorius. Nacionalinės pajamos. Asmeninės pajamos. Disponuojamosios pajamos. Investicijos.	
7.2. Visuminė paklausa ir pasiūla	6

Individuali, rinkos ir visuminė paklausa.	
Visuminė paklausa, ją lemiantys veiksniai.	
Individuali, rinkos ir visuminė pasiūla.	
Visuminė pasiūla, ją lemiantys veiksniai.	
Visuminės pasiūlos ir visuminės paklausos pusiausvyra.	
7.3. Ekonomikos augimas	6
Ekonomikos augimas, šalies ekonominio išsivystymo lygis, stiprios ekonomikos ir besivystančios šalys.	
Ekonomikos ciklai. Makroekonomikos rodiklių dinamika kiekvienoje ciklo fazėje.	
Iždo politika ir pinigų politika. Iždo ir pinigų politikos įrankiai, ekonomikos stabilizavimas.	
8. Pasaulio ekonomika	12 val.
8.1. Tarptautinė prekyba	5
Tarptautinės prekybos nauda. Absoliutusis ir santykinis pranašumai.	
Prekybos balansas.	
Valstybės politika tarptautinės prekybos srityje.	
Protekcionizmas: tikslai ir metodai (eksporto ir importo apribojimai).	
Laisvosios prekybos asociacijos, muitų sąjungos.	
8.2. Tarptautiniai ekonominiai santykiai	4
Tarptautinių santykių formos: tarptautinė prekyba, užsienio investicijos.	
Užsienio kreditai, mokėjimų balansas.	
Tarptautinės išteklių rinkos.	
Tarptautinis darbo pasidalijimas, pasaulio ekonomikos raidos tendencijos.	
8.3. Tarptautinė finansų sistema	3
Valiutos, valiutų kursai.	
Veiksniai, lemiantys valiutų kursus.	
Fiksuoti ir „svyruojantys“ valiutų kursai.	
Tarptautinės finansų institucijos, jų funkcijos ir vaidmuo.	

STANDARTAI

1

Moksleiviai supras, kad, esant ribotiems gamybos ištekliams, žmonės negali įsigyti visų prekių ir paslaugų, kurių norėtų, ir yra priversti rinktis, ko nors atsisakant.

Moksleiviai išsiaiškins, kokią naudą gauna ir ką praranda, priimdami vienokį ar kitokį sprendimą.

Moksleiviai kiekvieną dieną priima begalę įvairiausių sprendimų: žiūrėti televizorių ar ne, įsidarbinti kelioms valandoms per savaitę gretimoje kavinėje ar ieškoti kokio kito papildomo darbo? Gebėdami įvardyti ir nuolat palyginti alternatyvas, žmonės priima visais galimais atvejais geresnius sprendimus ir išvengia nepageidaujamų padarinių.

Kai kurie moksleiviai galbūt mano, kad savo trokštamas prekes ir paslaugas gauna iš šeimos už dyką ar kad tuo rūpinasi vyriausybė, nes jie už tas prekes ar paslaugas nemoka pinigų. Neteisingai mano. Išteklių, net jeigu jie yra tėvų ar valstybės nuosavybė, turi ir kitus, alternatyvius naudojimo būdus. Pavyzdžiui, jei miesto žemės plote statomas futbolo stadionas, atsisakoma kokio nors kito pasiūlymo – tarkime, čia įrengti vaikų žaidimų aikštelę ar dar ką nors kita. Jei papildomai lėšų skiriama policijai, mažiau jų lieka daugiau mokytojų pasamdyti.

Lygindami įvairių alternatyvų vertę, piliečiai ir jiems atstovaujantys politikai gali pasverti visus įmanomus sprendimus ir priimti ekonomiškai geriausią. Išnagrinėję pasirinkimo galimybes, žmonės tampa mažiau priklausomi nuo nenuspėjamų savo ar kitų žmonių veiksmų padarinių, be to, analizė ugdo atsakomybę ir pareiškumą.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Žmonės renkasi, nes negali turėti visko, ko nori.	Išvardyti keletą alternatyvių kokios nors problemos sprendimų ir paaiškinti, kodėl buvo pasirinktas būtent toks sprendimas.
2. Norai tenkinami vartojant prekes ir paslaugas.	Paaiškinti, kaip tenkinami žmonių norai, vartojant prekes ir paslaugas. Pavyzdžiui, sudaryti sąrašą, ko kiekvienas moksleivis galėtų norėti. Šiame sąrašė pažymėti, kurį iš norų mokinys patenkins, įsigijęs kokį nors daiktą.
3. Prekės – tai daiktai, kurie tenkina tuos žmonių norus.	Sudaryti sąrašą prekių, kurias vartoja šeima.
4. Paslaugos – tai veiksmai, kurie irgi tenkina žmonių norus.	Sudaryti sąrašą paslaugų, kuriomis naudojasi moksleivio šeima.
5. Žmonių pasirinkimai, kokias prekes ar paslaugas pirkti, lemia, kaip bus panaudoti riboti išteklių.	Paaiškinti, kodėl žmonės turi rinktis. Pateikti konkretų pavyzdį, kai žmogus privalo rinktis, ir nurodyti visas galimas pasirinkimo alternatyvas.

	Pavyzdžiui, mokinys nori ledų ir kramtomosios gumos. Ir ledai, ir kramtomoji guma kainuoja po 1 Lt. Jis turi tik 1 Lt. Paaiškinti, kodėl mokinys turi rinktis ir kokie gali būti jo pasirinkimai.
6. Ką nors pasirinkdami, tuo pat metu atsisakome ko nors kito.	Išvardyti, ko buvo atsisakyta konkrečiu pasirinkimo atveju. Pavyzdžiui, mergaitė turi pasirinkti vieną iš 2 žaislų: meškiuką ar lėlę. Ko jai reikėtų atsisakyti, pasirenkant vieną iš jų?
7. Alternatyvieji kaštai – tai mūsų atsisakymo pasirinkimo vertė.	Papasakoti situaciją, kai reikia pasirinkti ir priimti sprendimą bei nustatyti to pasirinkimo alternatyviuosius kaštus.
8. Žmonės, perkantys prekes ir paslaugas savo norams tenkinti, vadinami vartotojais.	Pateikti prekių ir paslaugų vartojimo pavyzdžių.
9. Gamybos ištekliai – tai prekėms ir paslaugoms kurti naudojami gamtiniai, žmogiškieji ir kapitalo ištekliai.	Nustatyti, kokie gamtiniai, žmogiškieji ir kapitalo ištekliai buvo naudojami gaminant tam tikrą produktą, pavyzdžiui, sąsiuvinį, pieštuką ir pan.
10. Gamtiniai ištekliai (pavyzdžiui, žemė, iškasenos) – tai gamtos dovanos. Jie egzistuoja nepriklausomai nuo žmogaus valios.	Pateikti gamtinių išteklių pavyzdžių
11. Žmogiškieji ištekliai – tai kokybinės ir kiekybinės žmonių pastangos gaminti prekes ir teikti paslaugas.	Paaiškinti, kokie žmogiškieji ištekliai naudojami įvairioms prekėms gaminti, pavyzdžiui, kepykloje bandelėms kepti. Nupiešti save ką nors dirbančius.
12. Kapitalo ištekliai – tai žmonių pagamintos prekės, naudojamos kitoms prekėms gaminti ir paslaugoms teikti.	Piešinyje pavaizduoti kapitalo išteklius, kurie naudojami prekėms gaminti ir paslaugoms teikti, pavyzdžiui, kepančiam, siuvant, mokant ir pan.
13. Žmogiškieji ištekliai tobulėja, investuojant į mokslą, mokymą ir sveikatos apsaugą.	Pateikti pavyzdžių, kaip galima patobulinti save kaip asmenybę (pavyzdžiui, papildomai mokantis anglų kalbos, lankant krepšinio treniruotes ir pan.).
14. Žmonės, kurie gamina prekes ir teikia paslaugas, vadinami gamintojais.	Išvardyti keletą konkrečių prekių gamintojų ir paslaugų teikėjų.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:

<p>15. Verslininkas – tai žmogus, organizuojantis prekių gamybą ar paslaugų teikimą ir siekiantis iš to užsidirbti.</p>	<p>Paaikškinti, kuo skiriasi sąvokos „gamintojas“, „verslininkas“. Išvardyti keletą žinomų mieste, Lietuvoje verslininkų.</p>
<p>16. Stygius – tai negalėjimas turėti visų pageidaujamų prekių ir paslaugų. Stygius egzistuoja todėl, kad žmonių norai įsigyti tam tikrų prekių bei paslaugų kiekius yra didesni, negu galima pagaminti tų prekių ar suteikti paslaugų, naudojant visus turimus išteklius.</p>	<p>Atpažinti stygiaus pavyzdžius spaudoje, savo arba sau artimoje aplinkoje. Turint galvoje konkrečią situaciją pasakyti, kodėl neįmanoma turėti visko iš karto. Pavyzdžiui, spaudoje, per radiją pranešama, kad troleibusų vairuotojai streikuoja. Miesto valdžiai jie įteikia sąrašą reikalavimų. Vairuotojų atstovas pareiškia, kad jie nepradės darbo tol, kol nebus išpildyti visi sąraše esantys reikalavimai. Moksleiviai turi paaiškinti, kodėl neįmanoma iš karto patenkinti visų vairuotojų keliamų reikalavimų.</p>
<p>17. Nesant galimybių (dėl išteklių stygiaus) patenkinti visų poreikių, stygių patiria ne tik pavieniai asmenys, bet ir bendruomenės bei vyriausybės.</p>	<p>Konkrečiu atveju išvardyti galimas ribotų išteklių panaudojimo alternatyvas. Suformuluoti, pateikti ir apginti vieno ar kito pasirinkimo argumentus. Pavyzdžiui, mokyklos tarybos susirinkime reikėtų nuspręsti, ką mokykla galėtų įsigyti už jai skirtus 10000 Lt. Mokyklos direktoriaus nuomone, tikslingiausia būtų nupirkti 2 naujausias laidos kompiuterius, kainuojančius po 4500 Lt. Mokytojai pageidauja, kad būtų suremontuotas mokyklos pastatas (tam užtektų 9000 Lt). Moksleiviai vienbalsiai nutaria pinigus išleisti kelionei į egzotišką šalį, nors tų pinigų neužtektų. Moksleiviai turėtų suformuluoti argumentus kiekvienai iš pasiūlytų alternatyvų, įvardyti galimų sprendimų sąnaudas, sužaisti arba aptarti derybas dėl sprendimo priėmimo.</p>
<p>18. Žmonės pasirenka pagal tam tikrus kriterijus, lygindami galimas alternatyvas.</p>	<p>Suformuluoti konkretaus pasirinkimo kriterijus. Pavyzdžiui, klasės draugai turi pasirinkti, kurias kompaktines plokšteles pirkti: muzikos, enciklopedinių žinytų, žaidimų ir pan. Moksleiviai turėtų išvardyti pasirinkimo kriterijus ir pasakyti, ko bus atsisakyta, pasirenkant vienos kurios nors rūšies plokšteles.</p>
<p>19. Žmonių pasirinkimas visada turi padarinių: ir dabar, ir ateityje.</p>	<p>Apibrėžti konkretaus pasirinkimo galimus padarinius bei nusakyti šių padarinių poveikį ateičiai. Pavyzdžiui, dalis dešimtokų, baigę vidurinę mokyklą, neketina laikyti istorijos valstybinio egzamino. Moksleiviai turėtų išnagrinėti tikėtiną situaciją, apibrėžti galimus dviejų pasirinkimų (laikyti egzaminą ar ne) padarinius šiais mokslo metais, įvardyti vieno ar kito pasirinkimo poveikį savo ateičiai.</p>

<p>20. Ir individualūs, ir bendruomenės pasirinkimai yra subjektyvūs ir įvairiose bendruomenėse gali būti skirtingi.</p>	<p>Apibrėžti pasirinkimų alternatyviusius kaštus. Paaiškinti, kodėl mokslievių pasirinkimai būna skirtingi. Pateikti pasirinkimo pavyzdžių iš savo aplinkos arba spaudos. Pavyzdžiui, klasėje planuojamos vasaros atostogos. Moksleiviai gali rinktis: skaityti knygas sergantiems giminaičiams, keliauti, tinginiauti, dirbti sunkų žemdirbio darbą, dirbti savanoriais atstatinėjant senamiestį. Jie turi pasirinkti vieną iš alternatyvų, pasakyti, kaip šis pasirinkimas paveiks juos pačius, šeimą, bendraklasius, apibrėžti alternatyviusius savo apsisprendimo kaštus, palyginti visų mokslievių asmeninius pasirinkimus ir paaiškinti, kodėl mokslievių pasirinkimai ir jų alternatyvieji kaštai skiriasi.</p>
<p>Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei</p>	
<p>Suprasti, kad:</p>	<p>Gebėti:</p>
<p>21. Asmenų, įmonių ar valstybės pareigūnų sprendimai dažnai gali ne tik nepasiekti laukto rezultato, bet ir turėti nenumatytų padarinių (tiek teigiamų, tiek neigiamų).</p>	<p>Paaiškinti, kaip vidurinės mokyklos baigiamosios klasės moksleivio sprendimas paskutiniaisiais mokslo metais skirti mažiau laiko mokslui gali sumažinti būsimas viso jo gyvenimo pajamas. Paaiškinti, kodėl, vyriausybei padidinus minimalųjį darbo užmokestį (siekiant pagerinti mažai uždirbančių šeimų finansines sąlygas), iš tikrųjų mažai uždirbantys žmonės gali apskritai netekti darbo.</p>

Moksleiviai supras, kad bet kokia ekonominė veikla yra susijusi su kaštais ir nauda, ir veiksmingą ekonominį sprendimą galima priimti, įvertinus papildomus visų galimų alternatyvų kaštus ir naudą. „Viskas arba nieko“ sprendimų yra nedaug, dažniausiai renkamės ko nors truputį mažiau arba truputį daugiau.

Moksleiviai šias žinias galės taikyti, priimdami veiksmingus sprendimus, kaip vartotojai, gamintojai, taupytojai, investuotojai ir piliečiai.

Kad priimtų sprendimą, kuris suteiktų daugiausia pasitenkinimo naudojant turimus išteklius, žmonės ir organizacijos turi pasverti, kokia būtų gaunama nauda ir kokie susidarytų kaštai, kai tie ištekliai būtų naudojami gaminti kai ko daugiau, o kai ko – mažiau. Pavyzdžiui, moksleiviai turi palyginti, kokią gaus naudą ir kokie bus kaštai, jeigu jie, užuot klausęsi muzikos ar bendravę su draugais, dar vieną valandą mokysis ekonomikos. Mokyklos vadovai turi nuspręsti, kaip geriau panaudoti turimas lėšas: nupirkti bibliotekai knygų, krepšinio komandai - naujus marškinėlius ar įsigyti klasių įrangos. Įmonės direktorius turi rinktis, kokius produktus gaminti, didinti ar mažinti produkcijos apimtį. Prezidentas ir kiti valstybės pareigūnai sprendžia, kurioms valstybės programoms skirti lėšų daugiau, o kurioms – mažiau.

Gebėjimas nustatyti kelių alternatyvų tikėtinos naudos skirtumus ir palyginti, kaip skiriasi tų alternatyvų kaštai, – tai mąstymo būdas, išskiriantis ekonomiką iš kitų socialinių mokslų. Vadovaudamiesi šiuo požiūriu, moksleiviai turi suprasti, jog neįmanoma pakeisti praeityje taikytų išteklių naudojimo būdų. Tačiau kaip tik ankstesnieji sprendimai yra dabartinių sprendimų pamatas – didinti, mažinti ar palikti nepakeistą išteklių kiekį, jau naudojamą įvairioje veikloje.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Lemiamų sprendimų „Viskas arba nieko“ yra nedaug; rinkdamiesi paprastai sprendžiame, ko norime turėti daugiau, o ko - mažiau.	Išvardyti visus galimus konkrečios situacijos sprendimus. Išsiaiškinti, ko kiekvienoje situacijoje įgyjama daugiau, ko - mažiau, ko visiškai atsisakoma. Pavyzdžiui, moksleivis turi laisvą popietę. Jis gali užsidirbti pinigų pardainėdamas ledus ar ką nors kita, pasivažinėti su draugais dviračiais ar su teta nuvažiuoti į prekybos centrą apsipirkti. Aptarti visus galimus laiko leidimo būdus, išsiaiškinti, ko, kiekvienoje situacijoje priimdamas vieną ar kitą sprendimą, moksleivis įgis daugiau, ko - mažiau, ko visiškai turės atsisakyti.
2. Kaštai yra tai, ką prarandame, nusprendę ką nors daryti ar įsigyti.	Nustatyti kiekvieno sprendimo kaštus. Pavyzdžiui, vaikas laiko katę. Įvertinti, kokius kaštus jis patiria, laikydamas gyvūnėlį.
3. Nauda yra tai, ką laimime, nusprendę ką nors daryti ar įsigyti.	Paaiškinti, kokią naudą teikia prekių ir paslaugų vartojimas. Pavyzdžiui, aptarti, kokią naudą vaikui teiks katė.

Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
4. Kad išsiaiškintų, kaip naudingiausiai naudoti kokį nors produktą, žmonės turi palyginti papildomą to produkto teikiamą naudą su papildomais didesnio ar mažesnio jo vartojimo kaštais.	Spręsti atitinkamo pobūdžio situacijas. Pavyzdžiui, vasarą moksleivis statybose užsidirbo 300 Lt. Jis galėtų pirkti pačiužas, kainuojančias 120 Lt, arba aplankyti Rygą (kelionė kainuotų irgi 120 Lt). O gal norėtų nusipirkti ekonomikos terminų žodyną už 200 Lt? Mama įtikinėja pinigus įdėti į banką? Moksleivis neatmeta galimybės visus pinigus pasilikti kasdieninėms išlaidoms? Suprantama, kad jis savo pinigus gali paskirstyti ir tam tikromis dalimis. Moksleiviai turi pasiūlyti, kaip išleisti pinigus, kad jaunuolis patirtų kuo daugiau naudos ir malonumo.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
5. Ribinė nauda – naudos pokytis, kurį asmuo ar įmonė gaunais vienos papildomos prekės ar paslaugos. Ribiniai kaštai – tai papildomi kaštai (prie bendrųjų kaštų), patiriami kai per trumpą laiką vienetu padidinama kokios nors prekės ar paslaugos gamyba ar vartojimas.	Paašškinti, kodėl perkant ir valgant picą pasiekama riba, kai atsisakoma pirkti dar vieną picos gabalą.
6. Kol ribinė kokios nors veiklos nauda viršija ribinius kaštus, tikslinga tą veiklą plėsti; kai ribiniai kaštai pranoksta ribinę naudą, geriau tos veiklos apimtį sumažinti.	Vartoti ribinių kaštų ir ribinės naudos sąvokas kalbant apie aplinkosaugą, pavyzdžiui, nustatant optimalų taršos lygį dviejų įmonių, skiriančių aplinkos taršai mažinti iš esmės skirtingo dydžio lėšas.
7. Kad pagamintų didžiausią pelną duodanti produkcijos kiekį ir pasamdytų tinkamiausią darbuotojų skaičių arba panaudotų racionaliausią kitų išteklių kiekį, gamintojas turi palyginti ribinę naudą, gaunamą gaminant truputį daugiau ar truputį mažiau produkcijos, su ribiniais kaštais vienu ir kitu atveju.	Palyginti sąnaudas, susidarančias samdant kiekvieną papildomą darbininką, su jo sukuriamomis pajamomis. Nuspręsti, kiek darbininkų būtina pasamdyti, kad įmonė, pavyzdžiui, mašinų plovyklą, gautų didžiausią pelną.
8. Kad nustatytų tinkamiausią valstybinių programų vykdymo lygį, rinkėjai ir valstybės pareigūnai turi palyginti gaunamą ribinę naudą	Remiantis ribinių kaštų ir ribinės naudos sąvokomis įvertinti įvairius projektus. Pavyzdžiui, įvertinti pasiūlytus užterštumo kontrolės planus ir, siekiant gauti didžiausią jų ekonominį efektyvumą, išrinkti

ir susidarantčius ribinius kaštus, kai valstybinės programos teikia daugiau arba mažiau paslaugų.	geriausią pasiūlymą ir tokį savo pasirinkimą pagrįsti.
---	--

Moksleiviai supras, kad prekėms ir paslaugoms skirstyti gali būti naudojami įvairūs būdai. Žmonės, veikdami individualiai ar per vyriausybės institucijas, gali rinktis, kuriuos iš šių būdų naudoti.

Moksleiviai šias žinias galės taikyti, įvertindami įvairius prekių ir paslaugų paskirstymo būdus, kiekvieno jų teikiamą naudą bei kaštus.

Asmenys ir organizacijos, kad nuspręstų, kas ir kaip turi būti gaminama bei kas tuos gaminius vartos, naudoja įvairias sprendimų priėmimo sistemas. Vidurinės mokyklos moksleiviai jau supranta privalumus ir trūkumus tokios sistemos, kai, norint išrinkti, kas pateks į koncertą, bilietai parduodami pagal principą „pirmas atėjo – pirmas nusipirko“, o ne paskirstomi traukiant loterijos bilietėlius. Dalijantis žaislus ar sporto inventorių mokyklos žaidimų aikštelėje, stipresnieji moksleiviai jėga nustumia silpnesnius. Moksleiviai taip pat žino, kad, skirstant išteklius šeimoje, neretai pasitelkiama tipiška autoritarinė sistema: „mama (tėtis) taip nusprendė“.

Daugelyje šalių sprendimus, kaip paskirstyti prekes ir paslaugas, padiktuoja rinka. Labai svarbu, kad moksleiviai suprastų, kodėl rinkos ekonomikos sistema taip plačiai taikoma. Jie turi gebėti palyginti rinkos ekonomikos sistemos apibūdinimą su kai kuriose kitose šalyse veikiančių kitokių ekonomikos sistemų bruožais. Visa tai suvokę, moksleiviai galės plačiai diskutuoti tokiais sunkiais klausimais, kaip pajamų perskirstymas, arba, kas turi gauti donoro inkstą, o kas – ne, bei įvertinti alternatyviųjų paskirstymo sistemų naudą ir kaštus.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Nėra tokio būdo, kuriuo skirstant prekes ir paslaugas būtų patenkinti visų norai.	Paaiškinti, kas laimima ir ko netenkama taikant įvairius pasiskirstymo būdus, ir padaryti išvadą, jog nėra tokio būdo, kuris patenkintų visų norus. Pavyzdžiui, aptarti, kaip paskirstyti moksleiviams laiką dirbti su klasės kompiuteriu.
2. Esama įvairių būdų prekėms ir paslaugoms paskirstyti (kaina, įsakymas, daugumos nuostata, varžybos, jėga, principas „pirmas atėjo – pirmas nusipirko“, lygiava, loterija, asmeninės savybės ir kiti) ir kiekvienas jų turi privalumų ir trūkumų.	Aptarti ir palyginti įvairių paskirstymo būdų privalumus ir trūkumus. Pavyzdžiui, konkurse trečios klasės moksleiviai laimėjo prizą – žaidimą „Bingo“. Nuspręsti, kam turi atitekti šis žaidimas. Paaiškinti, kodėl pasirinko būtent tokį paskirstymo būdą ir aptarti jo privalumus bei trūkumus.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
3. Stygius reikalauja naudoti paskirstymo būdus, nesvarbu, ar jie aiškiai apibrėžti, ar ne.	Aprašyti įvairių prekių ir paslaugų, kaip antai: naudojimas viešuoju transportu, naujų vaistų rūšių bandymai, sėdimos vietos autobuse, pienas, bilietai į populiarią koncertą, meno parodą, paskirstymo būdus. Paaiškinti, nurodant bent du argumentus, kodėl tie paskirstymo būdai būtini, išrinkti

	tinkamiausią paskirstymo būdą kiekvienu konkrečiu atveju ir savo pasirinkimą pagrįsti.
4. Esama esminių skirtumų tarp rinkos ekonomikos, kai prekes ir paslaugas paskirsto asmeniniai pirkėjų ir pardavėjų sprendimai, ir komandinės ekonomikos, kai ištekliai skirstomi centrinės valdžios nurodymu.	Palyginti būdus, taikomus pasiskirstant pareigas namie, su būdais, taikomais paskirstant pareigas versle. Remiantis bendruomenės siekiais, tokiais kaip laisvė, veiksmingumas, teisingumas, augimas, palyginti įvairių ekonomikos sistemų, skirtingais laikotarpiais veikusių įvairiose šalyse, privalumus ir trūkumus. Paaiškinti, koks yra esminis skirtumas, skirstant prekes ir paslaugas, tradicinėje, rinkos bei komandinėje ekonomikos sistemose.
5. Visose ekonomikos sistemose žmonėms privalu atsakyti į tris pagrindinius klausimus: kokias prekes gaminti ir kokias paslaugas teikti? Kaip tas prekes ir paslaugas kurti? Kas tas prekes ir paslaugas vartos, kam jos atiteks?	Gaminant klasėje kokį nors paprastą daiktą, pavyzdžiui, apyranę iš siūlų, sveikinimo atviruką, papuošimus mokyklos šokių vakarui, atsakyti į tris pagrindinius ekonomikos klausimus: ką gaminti, kaip gaminti, kas vartos?
6. Daugelio šalių ekonomikos viena nuo kitos skiriasi tuo, koku mastu, skirstant ribotą prekių, paslaugų ir gamybos išteklių kiekį, jose dalyvauja valstybė (centrinis planavimas) ir kiek atsižvelgiama į tradicijas, privataus verslo poreikius.	Palyginti keleto šalių santykinę vyriausybės dydį ir pareigas. Apibūdinti Lietuvos Vyriausybės ekonominę atsakomybę. Pavyzdžiui, Lietuvoje yra daug nedirbančių žmonių: vieni dėl to, kad nenori dirbti, kiti, kad neranda darbo. Paaiškinti, ką šiuo atveju galėtų padaryti Vyriausybė.
7. Tenkindami skirtingus savo norus, žmonės, kaip vartotojai, išteklius naudoja įvairiai. Gamybos ištekliai, gaminant įvairias prekes ir teikiant paslaugas, gali būti panaudoti skirtingai.	Išvardyti išteklius, skirtus kokiai nors prekei gaminti, ir nustatyti, kokią kitą prekę iš jų būtų galima sukurti.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Norint pasirinkti tinkamiausią būdą kokiai nors konkrečiai problemai spręsti, reikia palyginti įvairių paskirstymo būdų naudą ir kaštus ir išrinkti veiksmingiausią iš jų.	Išnagrinėti įvairių šalių ekonomikos sistemas, išrinkti vieną iš jų, siūlančią veiksmingiausią išteklių paskirstymo būdą, ir savo pasirinkimą pagrįsti. Įvertinti įvairių sistemų veiksmingumą skirstant organus persodinimui, medžioklės ir žvejybos licencijas, renkamasias tarnybas, laiką, praleistą su tėvais, galimybę naudotis ligoninėmis ir gimdymo namais.

Moksleiviai supras, kad tiek į teigiamas, tiek į neigiamas paskatas reaguojama nuspėjamai.

Moksleiviai šias žinias galės taikyti, nustatydami žmonių elgseną lemiančias paskatas ir paaiškindami, kaip tos paskatos veikia jų pačių elgseną.

Ekonominės paskatos – tai atpildas ar baudmė žmonėms, užsiimantiems tam tikra veikla. Atlyginimo ir nuobaudos supratimas padeda žmonėms, siekiantiems savo tikslų, pasirinkti tinkamą sprendimą. Įprastos ekonominės paskatos yra kaina, atlyginimas, pelnas, subsidijos ir mokesčiai. Kai kokia nors veikla subsidijuojama, tai paprastai skatina ją plėsti. Mokesčių didinimas yra neigiama paskata, lemianti tam tikros veiklos apimties mažėjimą.

Žmonės vieni kitų elgesį dažniausiai veikia, siekdami gerų tikslų. Pavyzdžiui, verslininkai skatina pirkti kuo daugiau jų gaminamų produktų, darbuotojai stengiasi įtikinti darbdavius juos samdyti ir mokėti didesnę atlyginimą, vyriausybė mėgina vienų produktų gamybą bei vartojimą skatinti, o kitų – mažinti. Kad suprastų ir numatytų žmonių arba organizacijų elgseną, moksleiviai turi gebėti suvokti, su kokiomis ekonominėmis paskatomis jie susiduria.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Apdovanojimai, atlygis yra teigiamos paskatos, gerinančios žmonių padėtį.	Pateikti teigiamo atlygio pavyzdžių, paaiškinti, kaip jie veiks žmonių elgesį. Pavyzdžiui, sudaryti sąrašą apdovanojimų, kurie skatintų teigiamą moksleivių elgesį.
2. Numatomi praradimai, netektys, nuostoliai ir pan. yra neigiamos paskatos, bloginančios žmonių padėtį.	Pateikti neigiamų paskatų pavyzdžių. Paaiškinti, kaip jos veiks žmonių elgesį. Sudaryti sąrašą neigiamų paskatų, atimančių norą netinkamai elgtis namie, mokykloje ir gatvėje.
3. Tiek teigiamos, tiek neigiamos paskatos turi įtakos žmonių elgsenai ir pasirinkimui.	Atpažinti paskatas ir suskirstyti jas į teigiamas ir neigiamas.
4. Žmonių požiūris į teigiamas ir neigiamas paskatas skiriasi, nes jie vadovaujasi nevienodomis vertybėmis. Todėl ta pati paskata įvairius asmenis irgi veikia nevienodai.	Konkrečioje situacijoje išvardyti akstinus, skatinančius žmonių elgesį. Paaiškinti kodėl į juos žmonės reaguoja skirtingai. Pavyzdžiui, išvardyti kokiais būdais skatinti moksleivius skaityti knygas. Pasvarstyti, kaip į kiekvieną jų reaguos moksleiviai.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:

5. Paskatų poveikį dažniausiai galime nuspėti, nes žmonės paprastai siekia savanaudiškų tikslų.	Aptarti priežastis, dėl kurių moksleiviai rinkęsi sau nelabai patrauklią veiklą, pavyzdžiui, kada moksleiviai sutiktų kasti sniegą, kai lauke neigiama temperatūra, pjauti pievelėje žolę, kai jų draugai eina į kiną, ar, užuot traukus su draugais į šokius, savaitgalio vakarą prižiūrėtų kūdikį.
6. Pakitus paskatoms, žmonių elgesys keičiasi nuspėjamai.	Konkrečioje situacijoje apibrėžti savo galimą pasirinkimą, pavyzdžiui spėti, kaip pakistų moksleivių motyvacija mokytis, jeigu nebeliktų pažymių arba iš viso jų darbas nebūtų vertinamas.
7. Paskatos gali būti finansinės ir nefinansinės.	Konkrečiu atveju atpažinti finansines ir nefinansines paskatas. Pavyzdžiui moksleivis lankė vairuotojų rengimo kursus. Nurodyti, kokios finansinės ir nefinansinės paskatos jį motyvuoja tai daryti šiuo atveju.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Veikdami kaip vartotojai, gamintojai, darbuotojai, taupytojai, investuotojai ir piliečiai, žmonės į paskatas reaguoja taip, kad turimi riboti ištekliai duotų jiems kuo daugiau naudos.	Išnagrinėti, kaip vartotojus, gamintojus, darbuotojus, taupytojus, investuotojus paveiks minimalaus atlyginimo padidinimas, nauja mokesčių politika ar palūkanų normos pokyčiai.
9. Mažos ir didelės įmonės, profesinės sąjungos, švietimo ir kitos ne pelno organizacijos kelia sau įvairius tikslus ir susiduria su skirtingomis taisyklėmis bei suvaržymais. Šie tikslai, taisyklės ir apribojimai turi įtakos minėtų organizacijų darbuotojų naudai ir kaštams, vadinasi, ir elgesiui.	Palyginti paskatas, kurių gali turėti renkamas pareigūnas, smulkiojo verslo atstovas ar didelės bendrovės prezidentas.

Moksleiviai supras, kad savanoriški mainai vyksta tuomet, kai abi juose dalyvaujančios pusės tikisi naudos. Tai būdinga mainams ir tarp asmenų, ir tarp organizacijų, ir tarp šalių.

Moksleiviai šias žinias galės taikyti, vesdami derybas dėl mainų ir nustatydami, ką iš tų mainų laimės jie, o ką – kiti žmonės. Tai daryti jie turės, palygindami, kokia gaunama nauda ir kokie yra kaštai įveikiant tokias prekybos kliūtis, kaip muitai ir kvotos.

Remdamiesi dalyvavimo įvairiuose žaidimuose bei sporto varžybose patirtimi, moksleiviai paprastai mano, jog daugelio varžybų metu vienas asmuo ar komanda laimi, o kitas asmuo ar komanda būtinai pralaimi. Tačiau savanoriški mainai yra komandinė veikla, kur abi pusės tikisi ką nors laimėti ir kur dažniausiai kaip tik taip įvyksta. Mainų dalyviai tikisi gauti naudos, o prekybą skatinančios institucijos siekia gerinti žmonių ekonominį ir socialinį gyvenimą.

Suvokdami savanoriškų mainų, kur abi pusės laimi, esmę, moksleiviai ima suprasti, kad žmonės ir organizacijos prekiauja tarpusavyje tik tada, kai kiekviena prekiaujanti pusė siūlo kitai ką nors tokio, ką toji vertina labiau, negu kiekvieną prekybai siūlomą savo daiktą. Pavyzdžiui, darbdavys samdys moksleivį ir mokės jam po 5 litus už valandą tik tuomet, jei bus įsitikinęs, jog moksleivio atlikto darbo vertė mažų mažiausiai prilygs tai sumai. Moksleivis savo ruožtu sutiks dirbti tokį darbą tik tuomet, jeigu 5 litus jis vertins labiau už laisvalaikį. Principas, kad laisvoji prekyba gali pagerinti kiekvieno jos dalyvio materialią padėtį, taikomas visiems savanoriškiems mainams, žmonių ir organizacijų vykdomiems vienoje šalyje ar tarp šalių.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Mainai – tai prekių ir paslaugų keitimas į kitas prekes ir paslaugas arba į pinigus.	Nustatyti atliekamų mainų pobūdį: ar jie piniginiai, ar natūriniai (prekė – pinigai, ar prekė – prekė).
2. Seniausia mainų forma yra natūriniai mainai – tiesioginis žmonių keitimasis prekėmis ir paslaugomis.	Pateikti šiuolaikinių ir senovėje vykusių tiesioginių mainų pavyzdžių.
3. Žmonės savanoriškai keičiasi prekėmis ir paslaugomis, nes įsigiję naujų prekių ar gavę paslaugų tikisi turėti naudos.	Pateikti natūrinių mainų, kuriuose moksleiviams teko dalyvauti, pavyzdžių ir paaiškinti, kodėl dalyvavo tuose mainuose. Tarkime, vienas berniukas, renkantis lipdukus su mašinų atvaizdais, gavo lipduką su lėktuvų atvaizdais, o kitas, renkantis lipdukus su lėktuvų atvaizdais, - su mašinų atvaizdais. Berniukai pasikeitė lipdukais. Paaiškinti, kodėl jie taip pasielgė.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
4. Pirkdami kokį nors daiktą, žmonės	Aprašyti atliktą ar norimą atlikti piniginių sandorį ir

<p>jį vertina labiau, negu dėl to patiriamas išlaidas; o parduodami koki nors daiktą, žmonės jį vertina mažiau, negu užmokestį, kurį už tai gauna.</p>	<p>paaikškinti šį poreikį prekiauti pirkėjo bei pardavėjo požiūriais. Argumentuoti, kodėl mainai paprastesni esant pinigams.</p>
<p>5. Laisvoji prekyba sudaro sąlygas gerinti gyvenimo lygį pasaulio mastu.</p>	<p>Apibūdinti naudą, gaunamą atsisakius tokių prekybos suvaržymų, kaip cukraus arba automobilių importo kvotos.</p>
<p>6. Nors įvairių šalių žmonės, prekiaudami vieni su kitais savo gaminiais gauna abipusę naudą, daug valstybių riboja laisvąją prekybą. Jos taip elgiasi, siekdamos apsaugoti svarbias tai šaliai ūkio šakas, įmones bei jų darbuotojus, galinčius dėl laisvosios prekybos patirti nuostolių.</p>	<p>Aptarti Lietuvoje taikomus prekybos apribojimus ir paaikškinti, kodėl reikia taip daryti, nors laisvoji prekyba teikia abipusę naudą.</p>
<p>7. Importas – tai prekės ir paslaugos, kurias viena šalis perka iš kitų šalių savo gyventojų poreikiams tenkinti.</p>	<p>Namuose patyrinėti įvairių prekių etiketes ir sudaryti importinių prekių sąrašą bei įvardyti šalis, iš kurių jos importuotos.</p>
<p>8. Eksportas – tai šalyje pagamintos prekės ir paslaugos, parduodamos kitų šalių pirkėjams.</p>	<p>Nustatyti, kokios svarbesnės prekės Lietuvoje gaminamos eksportui ir į kokias šalis jos eksportuojamos.</p>
<p>9. Mainai tarp įvairių šalių žmonių ir organizacijų suteikia daugiau galimybių rinktis, kokias prekes ir paslaugas pirkti.</p>	<p>Aprašyti, kaip pasikeistų kasdienis gyvenimas, jei žmonės neprekiautų su kitomis šalimis.</p>
<p>Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei</p>	
<p>Suprasti, kad:</p>	<p>Gebėti:</p>
<p>10. Importo išlaidas šalys dengia eksporto pajamomis.</p>	<p>Modeliuoti mainus, kuriuose moksleiviai atstovauja skirtingoms šalims, parduodančioms konkrečias prekes ir norinčioms nusipirkti kitų kokių nors prekių. Padaryti išvadą, kad importo išlaidas šalys dengia eksporto pajamomis arba skolintomis lėšomis.</p>
<p>11. Dėl valstybės politikos apribojus kokios nors prekės importą, vartotojai už ją moka brangiau, sumažėja eksportuojančių bendrovių pelnas ir jų darbuotojų skaičius.</p>	<p>Išnagrinėti politinius ir ekonominius siūlymo uždrausti televizorių ir bananų importą padarinius.</p>

Moksleiviai supras, jog kai pavieniai asmenys, regionai ar šalys specializuojasi gaminti tai, ką sugeba padaryti mažiausiomis sąnaudomis, o tada savo gaminiais prekiauja su kitais, didėja ir gamyba, ir vartojimas.

Moksleiviai, taikydami šias žinias, galės paaiškinti, kodėl jie, ugdydami savo sugebėjimus ir teigiamas savybes turės naudos patys ir duos naudos kitiems.

Kiekvienas tam tikru mastu specializuojamės ir priklausome nuo žmonių, gaminančių mūsų vartojamuosius daiktus. Moksleiviai, būsimieji gamintojai ir darbuotojai, turėtų suvokti, kad specializuodamiesi daryti tai, kas sekasi geriausiai, jie uždirbs daugiau ir šitaip, palyginti su atsisakytomis galimybėmis, jie praras kur kas mažiau. Moksleiviai taip pat turėtų suprasti, jog netgi tada, kai kitų žmonių sugebėjimai ir išteklių panašūs, specializacija leidžia gamybą didinti, nes, sutelkus kokios nors prekės gamybą ar paslaugos teikimą vienoje vietoje, sumažėja gamybos sąnaudos. Šitai suprasdami moksleiviai galės įvertinti, kodėl ekonomikos sistemose, kur žmonės savanoriškai specializuojasi ir prekiauja vieni su kitais, didėja tiek pavienių asmenų, tiek regionų, tiek visų šalių bendroji gamybos apimtis ir vartojimas.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Ekonomikoje specializacija - tai darbo pasidalijimo forma, kai asmuo ar įmonė sutelkia savo gamybos pastangas į vieną veiklos sritį arba ribotą jų skaičių.	Pateikti konkrečių pavyzdžių, kaip įmonės arba pavieniai gamintojai specializuojasi gaminti tam tikrą prekių ar paslaugų rūšį. Išvardyti, kokias prekes ir paslaugas šios įmonės arba asmenys naudoja, bet patys jų negamina, nes kiti jas gamina ir teikia geriau, kadangi šioje srityje specializuojasi. Pavyzdžiui, kepėjas kepa ir parduoda duoną. Išvardyti kokias dar prekes ir paslaugas vartoja kepėjas, nors jų negamina.
2. Darbas pasidalijamas tuomet, kai prekės gamyba suskirstoma į atskiras užduotis ir kiekvieną jų atlieka vis kiti žmonės.	Išvardyti pasirinktos prekės gamybos operacijas. Pavyzdžiui, kokius darbus atlieka moksleiviai, gamindami popierinę girliandą.
3. Specializacija ir darbo pasidalijimas didina darbo našumą.	Paaiškinti, kodėl gaminant tą pačią prekę grupėje, kur kiekvienas atlieka vis kitą užduotį, produktų pagaminama daugiau, negu tada, kai produktą nuo pradžios iki galo gamina tas pats žmogus.
4. Didesnė specializacija didina gamintojų ir vartotojų tarpusavio priklausomybę.	Paaiškinti, kodėl esant didesnei specializacijai, gamintojai ir vartotojai yra labiau priklausomi vieni nuo kitų. Pavyzdžiui, palyginti Robinzono Kruzo ir šeimos, turinčios galvijų ūkį, specializacijos ir priklausomybės nuo kitų mastą.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas	

aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
5. Darbo našumas matuojamas vieno darbininko per laiko vieneta pagamintu produkcijos kiekiu.	Konkrečioje situacijoje (imituojant gamybą, naudojant surinkimo liniją) apskaičiuoti darbo našumą.
6. Tarptautinė prekyba, panašiai kaip ir prekyba tarp atskirų vienos šalies asmenų, skatina specializaciją ir darbo pasidalijimą bei didina gamybos apimtį ir vartojimą.	Paaiškinti, kodėl tarptautinė prekyba skatina šalių specializaciją ir darbo pasidalijimą bei didina gamybos apimtį ir vartojimą. Pagrįsti, kodėl, tarkime, Lietuvoje parengiama daugiau krepšininčių, o Latvijoje – ledo ritulininkų.
7. Didėjant tarptautinei tarpusavio priklausomybei, vienos šalies ekonomikos sąlygos ir politiniai sprendimai vis labiau veikia kitų šalių ekonomikos sąlygas ir politiką.	Konkrečiais pavyzdžiais parodyti įvairių šalių tarpusavio priklausomybę. Pavyzdžiui, paaiškinti, koks galėtų būti importuojamų kakavos pupelių maito mokesčių padidėjimo (sumažėjimo) poveikis šokoladinių saldainių gamintojams ir kakavą auginančių šalių žmonėms. Išnagrinėti Lenkijos, Suomijos ir Vokietijos į Lietuvą eksportuojamų prekių rūšis ir vertę bei numatyti, kaip tų šalių ekonomiką paveiktų sumažėjusi jų prekių paklausa Lietuvoje.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Tarptautinę prekybą skatina du veiksniai: įvairiose šalyse skiriasi gamtinių ir gamybos išteklių kiekis ir jų kainos.	Išvardyti tris daiktus, kaip antai: kava, keptuvės ar magnetolos, kurios galėtų būti gaminamos Lietuvoje, nors jų gamyba kainuotų labai brangiai, ir, pasitelkus alternatyviųjų kaštų terminą, paaiškinti, kodėl Lietuvai naudingiau šias prekes įsivežti. Remiantis alternatyviaisiais kaštais, paaiškinti, kodėl šaliai naudinga specializuotis gaminti tik kai kurias prekes ir teikti tik kai kurias paslaugas.
9. Sandorio kaštai skiriasi nuo prekės ar paslaugos kainos. Kaštai yra susiję su prekės ar paslaugos pirkimu. Sandorio kaštams mažėjant, prekybos apimtys didėja.	Paaiškinti, kas yra sandorio kaštai. Nustatyti sandorio kaštus, susijusius su prekės ar paslaugos pirkimu. Paaiškinti, kodėl kiekvienas iš toliau išvardytų dalykų skatina mainus: 1) galingesni sunkvežimiai, galintys vežti didesnius krovinius, naudodami tą patį kiekį degalų; 2) kredito kortelės; 3) internetas.
10. Asmenys ar šalys, gamindami prekes ir teikdami paslaugas, turi santykinį pranašumą, jeigu gali jas gaminti ar teikti mažesniais alternatyviaisiais kaštais negu kiti asmenys ar šalys.	Taikyti alternatyviųjų kaštų ir santykinio pranašumo sąvokas, nagrinėjant šalių tarpusavio prekybos galimybes. Pavyzdžiui, Lietuva per tam tikrą laiką gali pagaminti arba keturis elektrinius grąžtus, arba aštuonias siuvinėtas staltieses. Turėdama tą patį išteklių kiekį, per tą patį laiką Baltarusija gali pagaminti arba du elektrinius

	<p>gražtus, arba septynias siuvinėtas staltieses. Kuri šalis turėtų specializuotis gaminti gražtus, o importuoti staltieses ir kodėl? Kuri šalis turėtų specializuotis gaminti siuvinėtas staltieses, o importuoti gražtus ir kodėl?</p>
<p>11. Santykinis pranašumas laikui bėgant kinta, nes keičiasi techninė bazė, išteklių kainos, įvyksta pokyčių šalies viduje ar užsienyje.</p>	<p>Paaiškinti, kodėl viena ar kita šalis gali prarasti santykinį pranašumą, gamindama kokį nors produktą. Pavyzdžiui, kodėl Lietuva jau nebeturi santykinio pranašumo, gamindama lininius gaminius (arba gintarinius papuošalus).</p>

Moksleiviai supras, kad rinka atsiranda, kai pirkėjai ir pardavėjai mainosi tarpusavyje prekėmis ar paslaugomis. Ši sąveika padeda nustatyti rinkos kainą ir paskirstyti ribotą prekių bei paslaugų kiekį.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, apibūdinami rinkas, kuriose patys dalyvauja kaip pirkėjai ir pardavėjai, ir aprašydami, kokią įtaką visų pirkėjų ir pardavėjų sąveika daro kainoms. Jie galės numatyti, kaip pakis kaina trūkstant kokios nors prekės arba esant tos prekės pertekliui.

Rinkos ekonomikoje nėra centrinės planavimo agentūros, kuri nuspręstų, kiek įvairių rūšių sumuštinių reikia pasiūlyti restoranuose ir parduotuvėse priešpiečiams, kiek kepalų duonos būtina iškepti, kiek žaislų pagaminti prieš vaikų atostogas arba kokia turėtų būti tų sumuštinių, duonos ar žaislų kaina. Moksleiviai turėtų suprasti, jog dauguma kainų rinkos ekonomikoje atsiranda sąveikaujant pirkėjams ir pardavėjams.

Suprasdami, kaip nustatoma rinkos kaina ir gamybos apimtis, žmonės gali numatyti rinkos galimybes ir, patys būdami vartotojai bei gamintojai, priimti naudingesnius sprendimus. Šis supratimas taip pat padės suvokti, kad rinkos paskirstymo mechanizmas yra objektyvus ir nepriklauso nuo kieno nors valios.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Kaina yra tai, ką žmonės moka, pirkdami prekę ar paslaugą, arba tai, ką jie gauna, parduodami prekę ar paslaugą.	Įvardyti konkrečios perkamos ar parduodamos prekės (paslaugos) kainą. Pavyzdžiui, mokiniai perka priešpiečius mokykloje. Kokia jų kaina? Mergaitė po pamokų vieną valandą prižiūri 4 metų vaiką. Kokia turėtų būti jos paslaugos kaina?
2. Rinka veikia, kai pirkėjai ir pardavėjai keičiasi prekėmis ir paslaugomis.	Pateikti pavyzdžių rinkų, kuriose pardavėjai ir pirkėjai prekiauja tiesiogiai, ir rinkų, kuriose pirkėjai ir pardavėjai niekuomet nesusitinka.
3. Dauguma žmonių ir gamina, ir vartoja. Kaip gamintojai, jie gamina prekes arba teikia paslaugas; kaip vartotojai, jie vartoja prekes ir paslaugas.	Įvardyti žmones, kurie veikia, kaip vartotojai, ir pateikti pavyzdžių situacijų, kuriose moksleiviai yra prekių ir paslaugų vartotojai. Įvardyti žmones, kurie veikia, kaip gamintojai, ir pateikti pavyzdžių situacijų, kuriose moksleiviai gamina prekes arba teikė paslaugas.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
4. Rinkos kainą nustato pirkėjų ir pardavėjų sprendimai pirkti bei parduoti.	Paaiškinti, kad rinkos kainą nustato pirkėjai ir pardavėjai, priimdami sprendimus pirkti ir parduoti.
5. Santykinė kaina pagrįsta vienos prekės ar paslaugos kainos palyginimu su kitos prekės ar	Remiantis santykinio stygiaus terminu, paaiškinti, kodėl, pavyzdžiui, už deimantus žmonės yra linkę mokėti brangiau, negu už vandenį, nors ir žino, kad

<p>paslaugos kaina. Santykinė kaina yra pagrindinis produkto santykinio stygiaus matas, kai kainas nustato rinkos veiksniai (pasiūla ir paklausa).</p>	<p>vanduo gyvenime būtinas, o deimantai – ne.</p>
<p>6. Rinkos kaina – tai tokia kaina, kai prekės ar paslaugos pasiūlos kiekis atitinka jos paklausos kiekį, tai yra, kai rinkoje nieko netrūksta ir jokia prekė neužsiguli.</p>	<p>Nustatyti rinkos kainą, turint kokios nors prekės, pavyzdžiui, kompaktinių plokštelių, pasiūlos ir paklausos lenteles ar diagramas.</p>
<p>7. Jeigu prekės kaina didesnė už rinkos kainą, ji mažės, ir tai vers gamintojus mažiau gaminti, o pirkėjus skatins daugiau pirkti; jeigu prekės kaina už rinkos kainą yra mažesnė, ji kils, skatindama gamintojus siūlyti daugiau, o pirkėjus versdama pirkti mažiau.</p>	<p>Išvardyti keletą pavyzdžių, kai prekių kaina nukrito, nes pardavėjai negalėjo parduoti viso pagaminto jų kiekio; pateikti pavyzdžių, kai prekių kaina pakilo, nes vartotojai norėjo pirkti jų daugiau, negu buvo pagaminta.</p>
<p>8. Valiutų kursas – tai vienos šalies valiutos kaina, išreikšta kitos šalies valiuta. Panašiai kaip ir kitas kainas, valiutų kursą nustato pasiūla ir paklausa. Įvairių užsienio šalių valiutos perkamos ir parduodamos tarptautinėse valiutų rinkose.</p>	<p>Žinant valiutų kursus, apskaičiuoti keičiamų valiutų sumas, prekių kainas viena valiuta išreikšti kita valiuta. Pavyzdžiui, apskaičiuoti: 1) kiek reikės mokėti už 32 litus kainuojančią kompaktinę plokštelę Anglijoje, jeigu 1 Anglijos svaras sterlingų yra lygus 5,80 lito? 2) kiek Vokietijos markių verti 15 litų, jei 1 Vokietijos markė yra lygi 1,86 lito? 3) kiek litų kainuos itališkas megztinis, pirktas už 27000 Italijos lirų, jeigu, pirkdami liras, už 1 litą jų gavote 520?</p>
<p>Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei</p>	
<p>Suprasti, kad:</p>	<p>Gebėti:</p>
<p>9. Stoka atsiranda tada, kai pirkėjai esama kaina prekių nori pirkti daugiau negu pardavėjai gali jų parduoti.</p>	<p>Aptarti, kada atsiranda stoka ir pateikti esamo ko nors stokos pavyzdžių. Paaiškinti, kodėl, kai pranašaujamas uraganas, paprastai ima trūkti žibintų ir kodėl parduotuvėse lietuviškų obuolių dėžės yra tuščios, kai kenkėjai Lietuvoje sunaikina pusę obuolių derliaus.</p>
<p>10. Perteklius atsiranda tada, kai pardavėjai prekių esama kaina siūlo daugiau, negu pirkėjai sutinka jų pirkti.</p>	<p>Aptarti, kada atsiranda perteklius ir pateikti pavyzdžių. Paaiškinti, kodėl į daugelį kartų pralaimėjusios komandos sezono pabaigos varžybas dažnai būna bilietų perteklius.</p>
<p>11. Rinkos ekonomikoje, esant prekės stokai, kainos paprastai kyla, o esant pertekliui – krinta.</p>	<p>Aptarti, kada kainos paprastai kyla ir kada jos krinta bei pateikti pavyzdžių. Tarkime, paaiškinti, kas (ir kodėl) atsitiks perpardavinėjamų sporto varžybų bilietų kainoms, jei bus daug žmonių, norinčių tas</p>

	<p>varžybas pamatyti; arba kaip pakis reto klaidingai išspausdinto pašto ženklo kaina, išspausdinus dar 100000 tokių pat ženklų.</p>
<p>12. Kintant dviejų šalių valiutų kursui, keičiasi ir santykinės kainos prekių bei paslaugų, kuriomis tos šalys tarpusavyje prekiauja. Kai kam tai išeina į naudą, kai kas patiria nuostolių. Pavyzdžiui, kai vienos šalies valiuta brangsta, laimi tos šalies importuotojai ir pralaimi – eksportuotojai. Tuo pačiu metu kitoje šalyje laimi eksportuotojai ir pralaimi importuotojai.</p>	<p>Paašškinti, kaip pakitę valiutų kursai paveikia importuojamų ir eksportuojamų prekių kainas bei tarptautinę prekybą. Pavyzdžiui, remiantis toliau aprašyta situacija, išnagrinėti, kaip pakitęs valiutos kursas paveiks prekybą, kai pirmaisiais metais 1 litas lygus 31 jenu (Japonijos piniginis vienetas), antraisiais – 28, trečiaisiais – 25. Jeigu kamera „Nikon“ kainuoja 75000 jenu o nešiojamasis radijo aparatas „Sonny“ – 25000 jenu, apskaičiuoti: 1) kokia kiekvienais metais bus abiejų šių prekių kaina litais? 2) kuriais metais Lietuvos piliečiai gali šių japoniškų prekių pirkti daugiau, o kuriais – mažiau? Atsakymus pagrįsti.</p>

Moksleiviai supras, kad kainos informuoja ir skatina tiek pirkėjus, tiek pardavėjus. Kai prekės pasiūla ir paklausa kinta, rinkos kaina keičiasi, paveikdama paskatas.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, nuspėdami, kaip pasikeis kainos rinkoje kintant pirkėjų ir pardavėjų skaičiui, ir paaiškindami, kokį šitai turės poveikį paskatoms, su kuriomis susiduria atskiri pirkėjai ir pardavėjai.

Kainos informuoja ir skatina. Šių kainų vaidmenų suvokimas padeda žmonėms numatyti rinkos galimybes. Tiek vartotojams, tiek gamintojams tai leidžia priimti naudingesnius sprendimus, suprasti kainų kontrolės kaštus, gaunamą naudą bei padarinius. Pavyzdžiui, įstatymas dėl minimalaus atlyginimo nustato mažiausią oficialią darbo kainą. Analogiškai gali būti nustatoma ir didžiausia oficiali kaina. Tokio reguliavimo rezultatas – nuolatinis perteklius arba stoka.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Didesnė prekės arba paslaugos kaina verčia pirkėjus tos prekės ar paslaugos įsigyti mažiau, o pardavėjus skatina gaminti daugiau.	Pasakyti ir savo nuomonę pagrįsti, kaip reaguotų vartotojai, jeigu populiarios prekės kaina staiga pakiltų arba nukristų. Paaiškinti, kaip tokiu atveju elgtųsi gamintojai. Pavyzdžiui, pieštukas kainuoja 1 Lt. Kaip elgtųsi vartotojai ir gamintojai, jei pieštuko kaina padidėtų iki 3 litų, arba sumažėtų iki 20 ct?
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
2. Kylant prekės ar paslaugos kainai, žmonės verčiami jos mažiau vartoti, ieškoti pakaitalų, todėl prekės ar paslaugos perkama mažiau. Kainai mažėjant, viskas vyksta atvirkščiai. Šis ryšys tarp prekės kainos ir paklausaus jos kiekio vadinamas paklausos dėsnio. Jis galioja tol, kol kiti veiksniai, turintys įtakos paklausai, išlieka nepakitę.	Paaiškinti ryšį tarp prekės ar paslaugos kainos ir perkamo kiekio. Įrodyti tai praktiškai, pavyzdžiui, apklausiant kitų klasių moksleivius, kiek stiklinių apelsinų sulčių jie norėtų ir galėtų pirkti esant skirtingoms kainoms. Išnagrinėti gautus duomenis ir nustatyti prekės kainos bei paklausaus kiekio priklausomybę. Pasakyti, kuo moksleiviai galėtų pakeisti sultis, jeigu kaina jiems būtų neįkandama.
3. Kylant prekės ar paslaugos kainai, gamintojas gali padengti didesnius gamybos kaštus ir gauti pelno, todėl prekės ar paslaugos siūloma daugiau. Kainai krintant, viskas vyksta atvirkščiai. Šis ryšys tarp prekės ar paslaugos kainos ir siūlomo kiekio vadinamas pasiūlos dėsnio ir paprastai galioja tol, kol	Paaiškinti ryšį tarp prekės ar paslaugos kainos ir siūlomo kiekio. Įrodyti tai praktiškai, pavyzdžiui, ištiriant, kiek kokių nors vienos rūšies prekių įvairiomis kainomis moksleiviai norėtų ir galėtų pasiūlyti parduoti. Remiantis gautais duomenimis, paaiškinti prekės kainos, kaštų ir siūlomo kiekio ryšį.

<p>kiti veiksniai, turintys įtakos gamybos kaštams ir pasiūlai, išlieka nepakitę.</p>	
<p>4. Rinkos yra susijusios: vienos prekės ar paslaugos kainos pokytis gali sukelti daugelio kitų prekių ar paslaugų kainų kitimą.</p>	<p>Pateikti pavyzdžių, kai pakitus vienos prekės ar paslaugos kainai, pakito kitų prekių ar paslaugų kainos. Pavyzdžiui, paaiškinti, kodėl, padidėjus cukraus kainoms, gali padidėti ir kviečių kainos.</p>
<p>5. Ribotas prekių ir paslaugų kiekis rinkos ekonomikoje paskirstomas atsižvelgiant į kainų nulemtus gamybos ir vartojimo sprendimus.</p>	<p>Paaiškinti, kaip vartotojų ir gamintojų sprendimus veikia didėjanti ar mažėjanti prekės arba paslaugos kaina. Grafiskai pavaizduoti gamintojų ir vartotojų sprendimus, kai: 1) kyla prekės (pavyzdžiui, riešutų) kaina; 2) krinta prekės (pavyzdžiui, benzino) kaina. Paaiškinti gamintojų ir vartotojų elgesio motyvus vienu ir kitu atvejais.</p>
<p>Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei</p>	
<p>Suprasti, kad:</p>	<p>Gebėti:</p>
<p>6. Paklausa kinta, kai rinkoje keičiasi vartotojų skaičius, jų pajamos, skonis ir susijusių prekių kainos.</p>	<p>Pasakyti, kaip pakis kokios nors prekės paklausa, kintant vartotojų skaičiui, jų pajamoms, skoniams ar susijusių prekių kainoms. Numatyti, kaip pakistų kokios nors prekės, pavyzdžiui, džinsų, paklausa vykstant intensyviai, paaugliams skirtingai tų džinsų reklamai, paaugliams gaunant dukart daugiau kišenpinigių, staiga pakilus velvetinių kelnų kainai arba jei džinsus pamėgtų suaugusieji.</p>
<p>7. Pasiūla kinta, kai keičiasi gamybos išteklių, būtinų tai prekei pagaminti, kaina, prekės gamybos technologija, galimybės gauti pelną gaminant kitą prekę ar paslaugą bei gamintojų skaičius rinkoje.</p>	<p>Pasakyti, kaip pakis kokios nors prekės pasiūla, kintant išteklių, naudojamų tai prekei gaminti, kainai, gamybos technologijai, galimybei gauti didesnę pelną, gaminant kitą prekę, gamintojų skaičiui. Pavyzdžiui, numatyti, kaip pakistų šalyje gaminamų trikotažo gaminių pasiūla ir kainos, kylant darbo jėgos kainai; trikotažo gamyboje naudojant našesnes stakles; didėjant trikotažo gaminių paklausai arba importuojamų trikotažo gaminių kiekiui.</p>
<p>8. Kintant pasiūlai ir paklausai, keičiasi santykinės kainos, ir pirkėjai bei pardavėjai turi pakoreguoti savo sprendimus pirkti arba parduoti.</p>	<p>Išvardyti keletą prekių, kurios, palyginti su kitomis, kintant pasiūlai arba paklausai, neseniai pabrango arba atpigo, ir paaiškinti, kaip tas prekių kainų pokytis paveikė jų gamybą ir vartojimą.</p>
<p>9. Kai, vykdant kainų kontrolę, vyriausybės nustatyta didžiausia kaina yra mažesnė už rinkos kainą arba nustatyta mažiausia kaina – didesnė už rinkos kainą, kainų</p>	<p>Paaiškinti, kodėl vyriausybė, nustatydama didžiausią ar mažiausią prekės arba paslaugos kainą, dažnai sukelia tos prekės arba paslaugos stoką ar perteklių. Pavyzdžiui, apibūdinti, kas greičiausiai atsitiktų, jei vyriausybė nustatytų</p>

<p>kontrolė iškraipo vartotojams ir gamintojams rinkos kainų siunčiamus signalus bei paskatas. Valstybei nustačius didžiausią kainą, rinkoje atsiranda prekių stoka, o mažiausią – perteklius.</p>	<p>didžiausią benzino kainą arba mažiausią pieno kainą.</p>
--	---

Moksleiviai supras, kad pardavėjų konkurencija mažina kaštus bei kainas ir skatina gamintojus daugiau tiekti į rinką to, ko vartotojai nori ir ką gali pirkti. Pirkėjų konkurencija didina kainas ir paskirsto prekes bei paslaugas tiems žmonėms, kurie nori ir gali už jas mokėti daugiausia.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, paaiškindami, kaip įvairiose rinkose kintantis konkurencijos laipsnis lemia kainas ir gamybos apimtį.

Greito maisto restoranai, nustatę per dideles kainas ar nemalonias ir lėtai aptarnaujančias, konkuruodami su kitais restoranais, kuriuose kainos mažesnės, o aptarnavimas greitesnis ir geresnis, rizikuoja prarasti klientus. Taigi konkurencija vartotojams naudinga. Suprasdami konkurencijos naudą ir žalą, kurią patiria vartotojai ribojant konkurenciją, moksleiviai galės įvertinti valstybės politiką, reguliuojant konkurencijos laipsnį įvairiose rinkose. Tai taip pat padės moksleiviams suvokti savo pačių, kaip gamintojų ir vartotojų, vaidmenį rinkos ekonomikoje – kaip galima konkuruoti su kitais, kaip konkurencija riboja pajamas, karjeros planus, pirkimą ir vartojimą.

Konkurencija, versdama visus tiekėjus būti „geriausiais“, skatina našumą. Didėjantis našumas skatina ekonomiką augti, o sykiu gerėja esamų bei būsimųjų kartų gyvenimo kokybė. Moksleiviams svarbu suvokti teigiamą konkurencijos poveikį ekonomikos augimui ir gyvenimo kokybei.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Konkurencija pasireiškia tada, kai yra daug pirkėjų ir pardavėjų, norinčių pirkti ar parduoti panašius produktus.	Išvardyti keletą įmonių, gaminančių tos pačios rūšies prekę ar teikiančių tos pačios rūšies paslaugą.
2. Pardavėjų konkurencija mažina gamybos sąnaudas ir kainas, gerėja prekių kokybė ir vartotojų aptarnavimas.	Paaiškinti, kaip šalia jau veikiančios prekių ar paslaugų įmonės įsikūrus dar vienai tą pačią prekę ar paslaugą teikiančiai įmonei, kokia prekių ir paslaugų kaina ir kokybė. Pavyzdžiui, mažame miestelyje greta jau veikiančios kirpyklos atidaroma dar viena. Kaip kiti kirpimo paslaugos kaina ir kokybė, pirmosios kirpyklos pajamos?
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
3. Gamintojai konkuruoja, reguliuodami kainą, gerindami prekių ir klientų aptarnavimo kokybę, didindami dizaino ir prekių įvairovę, naudodami reklamą.	Pateikti kainų ir kitokios konkurencijos kokiose nors (tarkime, sportinių batelių ar ledu) rinkose pavyzdžių.
4. Jei tarpusavy konkuruoja pirkėjai, produktų kainos kyla.	Paaiškinti, kodėl kyla kainos, didėjant pirkėjų skaičiui.
5. Konkurencijos lygį rinkoje lemia	Apytiksliai įvertinti, pavyzdžiui, grūdų, cukraus,

pirkėjų ir pardavėjų skaičius.	televizorių, elektros energijos gamintojų bei vartotojų skaičių Lietuvoje ir paaiškinti, koks yra ryšys tarp gamintojų bei vartotojų skaičiaus ir konkurencijos laipsnio.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
6. Savanaudiški interesai konkurencinėje rinkoje skatina tokius pasirinkimus ir elgseną, kurie kelia ekonominę šalies gerovę.	Paaiškinti, kaip žmonės, siekdami savanaudiškų tikslų, rinkos ekonomikos ir pirkėjų bei pardavėjų konkurencijos sąlygomis kelia ekonominę šalies gerovę.
7. Konkurencijos laipsnį tam tikroje pramonės šakoje nusako tai, ar lengva naujoms įmonėms patekti į rinką ir ar vartotojams prieinama visa informacija apie esamus prekių bei paslaugų pakaitalus, jų kiekį bei kainas.	Paaiškinti, kas lemia konkurencijos laipsnį vienoje ar kitoje ūkio šakoje ir pateikti pavyzdžių. Tarkime, pagrįsti, kodėl per pastaruosius 10 metų šalyje neatsirado nė vienos naujos bendrovės, gaminančios ar importuojančios rašomasias mašinėles ar juostinius garso magnetofonus, bet padaugėjo įmonių, gaminančių marškinėlius su užrašais bei sportinę aprangą.
8. Slaptas pirkėjų arba pardavėjų suokalbis mažina rinkos konkurenciją. Rinkose, kuriose pirkėjų ir pardavėjų daug, slapčia susitarti sunkiau.	Paaiškinti, kodėl tikėtinesni tarptautinių oro linijų bendrovių, o ne kviečius auginančių žemdirbių slapti tarpusavio susitarimai.
9. Verslininkų varžymasis rinkoje kuriant naujus produktus ar atrandant naujus gamybos būdus yra svarbi konkurencijos forma ir technologijų pažangos bei ekonomikos augimo šaltinis.	Parašyti rašinį apie tai, kaip verslininkų veikla lėmė ekonomikos augimą, technologijų pažangą bei darbo vietų pasiūlą. Įvardyti bent kelis Lietuvos verslininkus, atitinkančius visuotinai priimtą verslininko apibrėžimą ir aprašyti jų indėlį į šalies ekonomiką.

Moksleiviai supras, kad rinkos ekonomikos sąlygomis asmenims ir jų grupėms siekti savo tikslų padeda įvairios institucijos. Tai - bankai, profesinės sąjungos, verslo organizacijos, teisės sistema, ne pelno organizacijos. Rinkos ekonomikoje labai svarbios yra institucijos, tiksliai apibrėžiančios ir ginančios nuosavybės teises. Šios institucijos sudaro rinkos ekonomikos esmę.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, apibūdindami įvairių ekonomikos institucijų vaidmenį.

Institucijos rinkos ekonomikos sąlygomis atlieka keletą vaidmenų. Antai nuosavybės teisės institucija garantuoja, kad žmonės, priimdami sprendimus, gali atsižvelgti į būsimas išlaidas ir būsimą naudą. Nuosavybės teisė ir teisinė sutarčių apsauga skatina investicijas, nes jeigu investicijos bus sėkmingos, investuotojai galės pasinaudoti atidėto vartojimo dabar ir prisiimtose rizikos rezultatais. Ribota asmeninė žmonių atsakomybė ir galimybė sujungti savo investicinius išteklius bendrosiose įmonėse taip pat didina investicijas ir būsimas pajamas.

Kitos institucijos mažina pirkėjų ir pardavėjų išlaidas, padėdamos jiems susirasti vieniems kitus įvairiose rinkose. Pavyzdžiui, bankai suveda taupytojus ir skolintojus, investiciniai bankai padeda verslininkams, kuriantiems naujas įmones, rasti investuotojų, galinčių pasiūlyti jiems trūkstamų lėšų.

Daug institucijų dirba, kad paremtų kokių nors interesų grupių tikslus. Štai profesinės sąjungos didina darbininkų pajėgumą derėtis santykiuose su darbdaviais.

Institucijų ir tikslų, kurių jos siekia, suvokimas padės moksleiviams veiksmingai jomis naudotis ir įvertinti naujas besikuriančias institucijas bei vykstančius teisinės ir institucijų aplinkos pokyčius.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Bankas – tai institucija, kurios dėka vieni žmonės gali taupyti pinigus ir iš to uždirbti (gauti palūkanas), o kiti – skolintis, mokėdami už tai palūkanas.	Paaiškinti, kodėl skolindamas tau pinigus bankas ima atlygį (palūkanas); taupydamas pinigus banke tu gauna atlygį (palūkanas). Argumentuoti, kodėl taupyti banke yra naudingiau, negu krauti pinigus į taupyklę namuose.
2. Santaupos – tai pajamų dalis, neišleista mokesčiams ar vartojimui.	Paaiškinti sąvoką „santaupos“. Sudaryti kelių mėnesių kišenpinigių biudžetą. Pavyzdžiui, moksleivis pietums ir smulkioms išlaidoms kiekvieną savaitę gauna 15 Lt kišenpinigių. Sudaryti mėnesio kišenpinigių biudžetą. Numatyti, kiek pinigų jis gaus, kiek išleis, kiek sutaupys.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
3. Bankai ir kitos finansų institucijos skolintojams ir investuotojams	Paaiškinti, kaip bankai skolina taupytojų pinigus. Nubraižyti diagramą, kurioje vaizduojamas

suteikia galimybę pasinaudoti taupytojų lėšomis.	finansinių tarpininkų vaidmuo, užmezgant ryšį tarp taupytojų ir investuotojų.
4. Kolektyvinėse derybose su darbdaviais profesinės sąjungos atstovauja darbininkams sulygstant dėl atlyginimo, papildomų lengvatų ar darbo sąlygų.	Susirasti straipsnių spaudoje apie profesines sąjungas Lietuvoje ir paaiškinti, kaip šios institucijos padeda savo nariams.
5. Ne pelno organizacijos pirmiausia steigiamos religiniais, sveikatos, švietimo, pilietiniais ar socialiniais tikslais ir yra atleistos nuo tam tikrų mokesčių.	Paminėti keletą ne pelno organizacijų ir paaiškinti, kodėl jos yra arba turėtų būti atleistos nuo mokesčių.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
6. Nuosavybės teisė ir teisinė sutarčių apsauga, matų ir svorių standartai bei aiškiai apibrėžti išsipareigojimai yra paskatos žmonėms gaminti prekes ir paslaugas bei jomis tarpusavyje prekiauti.	Paaiškinti, kad nuosavybės teisė, teisinė sutarčių apsauga, matavimo standartai, elgesio normos skatina gamybą ir prekybą. Numatyti, kas atsitiktų, jei nebūtų viešų diskusijų, aptariančių įvairius apribojimus, arba jei kiekviena apskritis turėtų savą svorių ir matų sistemą bei atskirą valiutą; paaiškinti, kaip atsakomybė už produkto kokybę veikia vartotojų ir gamintojų elgseną bei prekių ir paslaugų kainą.
7. Steigiant akcines bendroves galima sukaupti didesnėms investicijoms būtina finansinį kapitalą ir siekti masto ekonomijos. Be to, bendrovių akcininkų išsipareigojimai yra riboti ir prilygsta jų nuosavybės daliai įmonėje, o tai mažina investuotojų riziką.	Suvidinti verslo konsultantą, samdytą ūkinių bendrijų tam, kad paaiškintų, kokie galėtų būti jungimosi į akcinę bendrovę privalumai ir raštu išdėstyti tuos privalumus.

Moksleiviai supras, kad pinigų dėka lengviau prekiauti, skolintis, taupyti, investuoti bei palyginti skirtingų prekių ir paslaugų vertes.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, paaiškindami, kaip pasunkėtų jų gyvenimas, jei nebūtų pinigų, arba jeigu jie staiga prarastų savo vertę.

Dauguma žmonių norėtų turėti daugiau pinigų. Moksleiviai, žinoma, dažnai nesupranta, kad reali pinigų vertė yra lygi vertei prekių ir paslaugų, kurias galima už tuos pinigus nupirkti. Per naktį padvigubinus pinigų masę rinkoje, gyvenimas nepagerės, nes gaminamų bei vartojamų prekių ir paslaugų kiekis išliko toks pat, tik padidės jų kainos. Pinigai ekonomikoje yra svarbūs, nes kai jie pakeičia natūrinius mainus, prekyba pinga. Dėl to žmonės labiau linkę specializuotis pasirinktoje gamybos šakoje ir už pinigus pirkti tai, ką jie nori vartoti. Šitai didina šalies gamybos ir vartojimo lygį.

Supratimas, kas nusako realią pinigų perkamąją galią, padės moksleiviams priimti geresnius sprendimus dėl darbo ir išlaidų. Pinigų svarbos visuomenėje suvokimas taip pat padės jiems susidaryti nuomonę apie šalies bankus, pinigų pasiūlą ir paklausą, antiinfliacinę vyriausybės politiką.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Pinigai - visuotinai priimtina atsiskaitymo už prekes ir paslaugas priemonė.	Išvardyti daiktus, kurie skirtingose visuomenėse atliko pinigų funkciją. Paaiškinti, kodėl vieni daiktai gali būti sėkmingai naudojami, kaip pinigai, o kiti - ne.
2. Pinigai (monetos, banknotai, čekiai), kaip mainų priemonė, padarė prekybą paprastesnę ir beveik išstūmė natūrinius mainus.	Paaiškinti, kaip galima įsigyti prekę ar paslaugą nenaudojant pinigų ir kodėl prekę ar paslaugą paprasčiau ir greičiau įsigyti už pinigus. Pavyzdžiui, moksleivis norėtų turėti krepšinio kamuolį, kryžiažodžių žurnalą. Kaip jis galėtų įsigyti šiuos daiktus už pinigus ir nenaudodamas pinigų?
3. Žmonės vartoja prekes ir paslaugas, o ne pinigus; pinigai - monetos, banknotai ir čekiai yra simboliniai ženklai, vertingi tik tiek, kiek už juos galima įsigyti prekių ir paslaugų.	Paaiškinti pinigų naudą konkrečioje situacijoje. Pavyzdžiui, žmogus su pilnu lagaminu pinigų atsidūrė: a) negyvenamoje saloje, b) prekybos centre.
4. Gamintojai prekėms gaminti ir paslaugoms kurti naudoja ne pinigus, o gamtinius, žmogiškuosius ir kapitalo išteklius.	Paaiškinti, kodėl gamintojai, norėdami gaminti prekes ir paslaugas, išleidžia turimus pinigus. Pavyzdžiui, įmonėje gaminant stalus buvo išleista daug pinigų. Papasakokite, kam jie buvo panaudoti.
5. Valiuta – kitas pinigų, naudojamų šalies viduje, pavadinimas. Kiekviena šalis turi savo pinigus	Išvardyti, kokių valiutų moksleiviai turėtų nusipirkti, jei rengtųsi keliauti į Latviją, Estiją, Lenkiją, Vokietiją, Prancūziją, Japoniją, Keniją ir kitas šalis.

(valiuta).	
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
6. Naudodami pinigus, kaip kaupimo priemonę, žmonės gali lengviau taupyti ir atidėti vartojimą ateičiai.	Apibrėžti pinigų funkcijas. Remiantis konkrečiu pavyzdžiu, paaiškinti, kaip pinigai gali būti panaudoti turtui kaupti. Pavyzdžiui, tėvai, kasmet parduodami užaugintas daržoves, stengiasi sutaupyti pinigų savo vaiko studijoms. Paaiškinti, kodėl tėvams yra naudingiau taupyti pinigus, o ne laikyti bulves ir, prireikus pinigų, jas parduoti.
7. Pinigai, kaip vertės matas, išreiškia skirtingų prekių ir paslaugų rinkos vertę.	Paaiškinti, kaip santykinės kainos gali būti panaudotos, lyginant skirtingų prekių, pavyzdžiui, vaisių, vertes.
8. Pinigai, mažindami sandorių kaštus, skatina specializaciją, gamybą ir vartojimą.	Nusakyti, kokią įtaką darbo specializacija daro bendruomenės nariams. Pavyzdžiui: paaiškinti, kaip pasikeistų, pavyzdžiui, vairuotojo, programuotojo ar širdies chirurgo bei kitų bendruomenės narių gyvenimas, jeigu ekonomika būtų grindžiama natūriniais mainais.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
9. Didžioji pinigų pasiūlos Lietuvoje ir daugumoje kitų šalių dalis yra banknotai, monetos ir einamosios bankų sąskaitos.	Pateikti įvairių pinigų rūšių pavyzdžių (banknotų, monetų, čekių, terminuotųjų indėlių, mokėjimo kortelių ir kt.) ir apibūdinti tas pinigų rūšis.
10. Daugelyje ekonomikų bankai, duodami paskolas, didina pinigų pasiūlą; grąžinant paskolą bankui, pinigų pasiūla mažėja.	Pademonstruoti, kaip nauji indėliai bankų sistemoje ir naujos paskolos didina pinigų pasiūlą, o paskolų grąžinimas – mažina pinigų pasiūlą.

Moksleiviai supras, kad realioji palūkanų norma (palūkanų norma atsižvelgiant į infliaciją), didėdama arba mažėdama, subalansuoja taupymą bei skolinimąsi ir taip paskirsto ribotus išteklius laike: naudoti juos dabar ar ateityje.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, aiškindami, kada jie moka, o kada gauna palūkanas, taip pat, kaip jie pasielgtų kintant palūkanų normoms, jei turėtų mokėti arba gauti palūkanas.

Palūkanų normos veikia verslo investuotojų, vartotojų, valstybės institucijų skolinimąsi ir taupymą. Dauguma žmonių, kol nenusprendžia pasiskolinti pinigų kokiam nors dideliam pirkiniui (automobiliui, mokslui ar namui), nežino palūkanų normų. Atėję į rinką gauti kredito, jie susiduria su nežinomomis kainomis (palūkanų norma), kurias siūlo nežinomi verslai (finansų institucijos). Moksleiviams būtina suprasti, kad palūkanų normą nustato rinkos jėgos, subalansuodamos skolinimąsi ir taupymą. Daugumos žmonių gyvenime palūkanų norma sudaro ženkliai finansinių sąnaudų ar finansinės naudos dalį.

Svarbu, kad moksleiviai suprastų palūkanų normų, kaip paskatų, vaidmenį. Palūkanos - tai atlyginimas taupytojams už atidėtą vartojimą; šios pajamos yra ir mokestis skolintojams už riziką, jei skolininkai negražintų paskolos; palūkanos taip pat padengia paskolos suteikimo laikotarpiu laukiamos infliacijos kaštus.

Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Palūkanų norma yra skolinamų arba taupomų pinigų kaina.	Pasakyti, kokios šiuo metu yra skirtingų taupomųjų indėlių rūšių ir skirtingų paskolų rūšių palūkanų normos.
2. Kaip ir kitos kainos, palūkanų norma yra nustatoma sąveikaujant pasiūlos ir paklausos jėgoms.	Surinkti duomenis, kaip keitėsi skirtingų rūšių paskolų bei įvairių taupomųjų indėlių palūkanų normos per pastaruosius 10 metų. Paašškinti, kodėl jos didėjo arba kodėl mažėjo.
3. Realioji palūkanų norma yra nominali palūkanų norma atėmus laukiamą infliacijos dydį.	Surinkti duomenis, kaip keitėsi infliacija ir skirtingų rūšių paskolų bei įvairių taupomųjų indėlių palūkanų normos per pastaruosius 10 metų. Diskutuoti, koks yra ryšys tarp esamos ir tikėtinos infliacijos kiekvienais iš tų metų. Naudojant šią informaciją, įvertinti realią visų tiriamų metų palūkanų normą.
4. Didesnė palūkanų norma skatina žmones taupyti daugiau, o skolintis mažiau. Mažesnė palūkanų norma skatina žmones skolintis daugiau, o taupyti mažiau.	Surinkti duomenis, kokios buvo palūkanų normos, infliacija ir kiek naujų namų buvo pastatyta per pastaruosius 10 metų. Pasakyti, kaip palūkanų normų pokyčiai veikė žmonių sprendimus skolintis ir pirkti namus.
5. Realioji palūkanų norma paprastai yra teigiamas dydis, nes žmonėms turi būti atlyginta už sutikimą	Paašškinti, kodėl žmonės, taupantys pinigus, jų uždirba, o tie, kurie skolinasi ir moka palūkanas, jų praranda.

atidėti dabarties vartojimą ateičiai.	
6. Už rizikingesnes paskolas mokamos didesnės palūkanos negu už saugesnes, nes yra didesnė tikimybė, kad paskola gali būti negražinta.	Paaiškinti, kodėl vienokios palūkanų normos yra skolinantis pinigus naujam automobiliui ir kitokios – jau naudotam, 15-os ir 30-ies metų paskoloms, žmogui, turinčiam gerą ir blogą kredito istorijas.
7. Didesnės palūkanų normos mažina verslo investicijas ir vartotojų išlaidas namams, automobiliams, kitiems dideliems pirkiniams. Valstybės politika didinanti palūkanų normas gali būti naudojama sumažinti tokioms išlaidoms, o politika, mažinanti palūkanų normas, gali šio pobūdžio išlaidas padidinti.	Nustatyti laikotarpius, kai per pastaruosius 10 metų Lietuvoje dėl padidėjusio valstybės skolinimosi vidaus rinkoje palūkanų normos didėjo ir laikotarpius, kai valstybei skolinantis mažiau jos mažėjo.

Moksleiviai supras, kad daugelio žmonių gaunamas pajamas lemia jų parduodamų gamybos išteklių rinkos vertė. Darbuotojų atlyginimai pirmiausiai priklauso nuo prekių arba paslaugų, kurias jie gamina, rinkos vertės ir darbo našumo.

Moksleiviai, atsižvelgdami į savo ateities išsilavinimo, mokymosi ir profesijos pasirinkimo planus, galės taikyti šias žinias būsimoms pajamoms nustatyti.

Rinkos ekonomikoje atlyginimai ir darbo užmokestis – darbo jėgos kaina – yra nustatomi kaip ir visos kitos kainos - pirkėjų ir pardavėjų sąveikos metu. Darbo paslaugų pirkėjai yra darbdaviai. Jie sutinka mokėti didesnius atlyginimus tiems darbuotojams, kurie per nustatytą laiką gali pagaminti daugiau ir geresnių prekių bei suteikti paslaugų. Moksleiviai, kurie šitai supras, labiau vertins vidurinėje mokykloje bei pagal profesinės ar aukštosios mokyklos mokymo programas įgyjamas žinias bei įgūdžius.

Atlyginimus ir kitus pajamų šaltinius veikiančių jėgų suvokimas laikui bėgant tampa svarbesnis, nes darbininkai gali keisti darbdavius ir specialybę dažniau, negu tai darydavo praeityje. Nepaisant profesijos ar pramonės šakos, kurioje dabarties moksleiviai norėtų dirbti, jie labiau linkę ne dirbti už minimalų atlyginimą, bet tęsti studijas ir mokytis tam, kad, įgiję aukštesnę kvalifikaciją, ateityje uždirbtų didesnes pajamas.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Darbas yra žmogiškasis išteklius, naudojamas prekėms gaminti ir paslaugoms teikti.	Išvardyti, kokie žmogiškieji ištekliai buvo naudojami konkrečiai prekei pagaminti arba paslaugai suteikti. Papasakoti, kokių prekių ar paslaugų kūrimui naudojami moksleivio šeimos žmogiškieji ištekliai. Pavyzdžiui, plaukų kirpimas, batų siuvimas.
2. Žmonės gauna pajamas mainais už atliktą darbą (žmogiškuosius išteklius).	Išsiaiškinti priežastis, kodėl žmonės dirba. Šią išvadą suformuluoti apklausus tėvus, senelius, kitus žmones.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
3. Darbdaviai yra pasirengę mokėti darbuotojams atlyginimus, nes tikisi parduoti jų pagamintas prekes ar paslaugas brangiau ir padengti ne tik darbo, bet ir kitas veiklos sąnaudas bei uždirbti pelno.	Konkrečiu atveju nurodyti šaltinį, iš kurio mokami darbuotojams atlyginimai. Pavyzdžiui, nueiti į kavinę ir pasikalbėti su jos savininku, kaip, kodėl ir iš ko bei kokio dydžio atlyginimus jis moka darbuotojams.
4. Norėdami gauti pajamų, žmonės parduoda gamybos išteklius: savo darbą, kapitalą, gamtinius išteklius.	Nustatyti pagrindinius suaugusių žmonių pajamų šaltinius. Atlikti tyrimą, apklausiant savo artimuosius, kokius pajamų šaltinius jie turi, ir suformuluoti išvadą, jog didžiąją dalį žmonių pajamų sudaro atlyginimas už darbą.

5. Atlyginimai ir darbo užmokestis yra darbo jėgos kaina, kurią nulemia darbo jėgos paklausa ir pasiūla.	Remiantis statistikos duomenimis apie atskirų profesijų darbo apmokėjimą šalyje, numatyti kokios nors profesijos darbininko darbo užmokestį ir paaiškinti, kas lemia jo dydį.
6. Darbuotojai, kurie našiau dirba, yra vertingesni. Todėl jų darbo užmokestis yra didesnis.	Nusakyti ryšį tarp darbuotojo darbo našumo ir jo įsidarbinimo galimybės bei atlyginimo dydžio.
7. Žmonės, rinkdamiesi profesiją arba išsilavinimą, iš dalies nulemia ir savo pajamas. Žemesnę kvalifikaciją turintys žmonės dažnai gauna mažesnes pajamas.	Konkrečiu atveju apibrėžti išsilavinimo ir gaunamų darbo pajamų ryšį. Pavyzdžiui, pateikti savo planus dėl būsimos profesijos ir numatyti galimus atlyginimo variantus šioje srityje. Argumentuoti, kodėl suaugę žmonės, nebaigę vidurinės mokyklos, dažnai uždirba mažesnes pajamas.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Asmeninėms pajamoms gali daryti įtaką ekonomikos struktūriniai pokyčiai, bendrojo vidaus produkto lygis, technologijų kaita, valstybės politika, diskriminacija.	Apžvelgti gamybos ir paslaugų srityse dirbančių žmonių pajamas per pastaruosius 10 metų. Paaiškinti, kaip per tuos metus pasikeitė ekonomikos struktūra, bendrasis vidaus produktas, technologijos, valstybės reguliavimas, kainos, diskriminacija, veikę darbuotojų pajamas šiose dviejose srityse.
9. Kitiems veiksniams nekintant, o atlyginimams didėjant, rinkoje siūlomos darbo jėgos kiekis didėja, o paklausus darbo kiekis mažėja.	Paaiškinti, kaip veiktų minimalaus darbo užmokesčio padidinimas moksleivių galimybes susirasti darbą po pamokų; kaip šis padidinimas paveiktų jų norą dirbti.
10. Gamybos išteklių kainų pokyčiai daro įtaką jų savininkų pajamoms ir naudojamiems išteklių kiekiams bei jų deriniams.	Nubrėžti diagramą, vaizduojančią, kaip išteklių kainų pokyčiai kokiame nors gamybos procese veikia verslų savininkus ir darbuotojus.
11. Kokios nors prekės ar paslaugos paklausos pokyčiai veikia tą prekę ar paslaugą gaminančių darbuotojų pajamas.	Išvardyti tris specialybes, kurios, kaip tikimasi, artimiausiu metu bus labai paklausios ir atsiras daug naujų darbo vietų bei paaiškinti, kodėl; išvardyti tris specialybes, kurių paklausa, tikėtina, kris ir paaiškinti, kodėl.
12. Yra du pajamų klasifikavimo būdai: asmeninis ir funkcinis. Šie būdai atitinkamai atspindi pajamų skirtumus tarp skirtingų namų ūkių grupių ir pajamų skirtumus tarp skirtingų verslų ir profesijų.	Nustatyti didžiausius funkcinio pajamų pasiskirstymo pokyčius Lietuvoje po nepriklausomybės atkūrimo. Nustatyti, ar per tuos metus buvo kokių nors ženklų asmeninio pajamų pasiskirstymo pokyčių.

Moksleiviai supras, kad verslininkai – tai žmonės, kurie rizikuoja, organizuodami gamybos išteklius prekėms gaminti ir paslaugoms teikti. Pelnas jiems yra labai svarbi paskata, verčianti rizikuoti, nepaisant galimų verslo nesėkmių.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias atpažinti (identifikuoti) riziką, atlygį ir kitas su verslininkyste susijusias charakteristikas, dėl kurių ši veikla tampa patraukli.

Bet kokio naujo verslo pradžia, pavyzdžiui, kad ir „apsipirk važiuodamas“, kai poilsio aikštelėse ar šalikelėse pardavinėjami vaisiai ir kita, yra sudėtinga ir rizikinga. Verslininkas turi samdyti ir vadovauti darbuotojams, gaminantiems ir pardavinėjantiems prekes, užsakyti žaliavas ir garantuoti, kad jos būtų patiektos laiku; jis atsakingas, kad klientai būtų aptarnaujami greitai ir mandagiai ir norėtų vėl atvykti, kad pajamų pakaktų sumokėti darbuotojams atlyginimus, mokesčius, atsiskaityti su tiekėjais ir kitais žmonėmis, vienaip ar kitaip įtrauktais į gamybos ir pardavimo procesus ir kad dar kažkokia pajamų dalis, kaip pelnas, liktų jam pačiam - savininkui.

Išleisti pinigus ir naudoti išteklius tiekti prekėms yra rizikinga, nes sąnaudos patiriamos dar prieš pirkėjams nusprendžiant, ar jie pirs prekę už pakankamai didelę, tas sąnaudas padengiančią kainą. O pradėti naują verslą ar gaminti visiškai naują produktą rizikinga ypač, nes šiuo atveju gamintojai apie vartotojų elgseną žino dar mažiau. Verslininkai prisiima riziką ir naudoja gamybos išteklius prekėms gaminti. Pelnas yra finansinė paskata - tai pajamos, kurias verslininkas sėkmės atveju gauna kaip atlygį už savo pastangas ir riziką. Jei jam nesiseka, nuostoliai yra finansinis signalas liautis toliau šioje srityje naudoti išteklius.

Verslininkų vaidmens, pelno ir nuostolių supratimas yra svarbus ir darbuotojams, ir verslų savininkams, ir vartotojams. Atlyginimai ir galimybės įsidarbinti priklauso nuo to, ar gebės verslai uždirbti pelną ir išvengti nuostolių. O valstybės politika, nuo kurios priklauso verslų pelningumas, veikia ne tik tų verslų savininkus ir darbuotojus, bet taip pat ir vartotojus, perkančius jų tiekiamas prekes.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Verslininkai – tai žmonės, kurie rizikuoja, norėdami pradėti naujus verslus ar pasiūlyti naujus produktus. Jie pastebi naujas galimybes, mėgsta dirbti sau ir priimti iššūkius.	Išvardyti, kokiomis charakterio savybėmis turėtų pasižymėti verslininkas.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
2. Išradimas yra naujo produkto, veikimo principo, idėjos sukūrimas. Inovacija – išradimo naudojimas ekonominei vertei sukurti.	Išvardyti tris išradimus ir tris inovacijų pavyzdžius.
3. Verslininkai dažnai yra novatoriai.	Sugalvoti kokį nors kitą jau esamos prekės

Jie stengiasi išspręsti problemas, išrasdami ir siūlydami naujus arba patobulintus produktus.	naudojimo būdą. Pavyzdžiui, pasamprotauti, kokiam tikslui galėtume panaudoti vielinę rūbų pakabą, antpirštį ar įstatomą petuką. Parengti tokio naujo produkto reklamos kampaniją.
4. Verslininkai, pradėdami naują veiklą, palygina tikėtiną naudą su tikėtinais kaštais.	Atpažinti verslininkų riziką konkrečiame pavyzdyje. Perskaityti įvairių verslininkų biografijas ir nustatyti, su kokia rizika kiekvienas jų susidūrė ir kas juos skatino tą riziką prisiimti.
5. Verslininkai, prisiimdami prekių gamybos ir paslaugų teikimo riziką, tikisi užsidirbti pelno.	Remiantis konkrečiais pavyzdžiais, įvardyti paskatas, kurios verčia verslininkus pradėti veiklą. Pavyzdžiui, pasikalbėti su verslininkais, gyvenančiais netoliese ir suformuluoti išvadą, kas paskatino juos imtis naujo verslo.
6. Verslininkai ir pardavėjai gauna pelną, kai pirkėjai perka jų tiekiamas prekes pakankamai didelėmis kainomis, kad užtektų padengti gamybos sąnaudas. Ir atvirkščiai, verslininkai ir pardavėjai patiria nuostolius, pirkėjams atsisakius pirkti jų tiekiamas prekes tokiomis kainomis, kurių pakaktų padengti gamybos sąnaudas.	Nagrinėjant konkrečias pelno ir nuostolių ataskaitas, paaiškinti, kada verslininkai ar pardavėjai uždirba pelną, o kada patiria nuostolį. Savo aplinkoje rasti klestinčių ir bankrutavusių įmonių ir nusakyti galimas sėkmingos arba nesėkmingos veiklos priežastis.
7. Be pelno, verslininkai turi ir kitų paskatų imtis verslo. Tai galimybė pačiam būti vadovu, pripažinimas, pasitenkinimas, sukūrus naują ar patobulintą jau esamą produktą. Nuostolis nėra vienintelis neigiamas signalas verslininkui nutraukti veiklą. Tai dar ir atsakomybė, ilgos darbo valandos, versle patiriamas stresas.	Apibūdinti nefinansines paskatas, su kuriomis susiduria verslininkai. Pavyzdžiui, iš perskaitytų verslininkų biografijų išrinkti ir nusakyti teigiamus ir neigiamus veiksnius, su kuriais susidūrė konkretus verslininkas.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Verslininkų sprendimai daro įtaką kitų darbuotojų įsidarbinimo galimybėms.	Įvardyti verslininką ir aprašyti, kaip jo verslo sprendimai veikė darbo vietų skaičių bendruomenėje.
9. Verslininkų sprendimams daro įtaką vyriausybės mokesčių politika bei kitos verslą reguliuojančios priemonės.	Paaiškinti, kokią įtaką daro verslininkystės pajamoms ir kapitalo investicijoms esama mokesčių politika.

Moksleiviai supras, kad investicijos į gamyklas, įrengimus, naujas technologijas, taip pat sveikatos apsaugą, švietimą ir žmonių mokymą gali pakelti šalies gyvenimo lygį ateityje.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias nuspėti asmenų, verslų ir valstybės investicinių sprendimų padarinius.

Moksleiviai turėtų suprasti, kad taupant ir investuojant pinigus šiandien, jie turės naudos ateityje, galėdami nusipirkti tokius daiktus, kaip automobilis, kompaktinių plokštelių grotuvas, kelionė į linksmybių parką ar ką nors kita, kas kainuoja daugiau, negu jie gali sumokėti dabar. Su panašiomis problemomis savo gyvenime jie susidurs labai dažnai. Suaugę jie taupys pinigus daugeliui visai kitokių dalykų – būstui, gydymosi išlaidoms, mokesčiams, namo ar automobilio remontui, vaikų mokymui, savo senatvei, pagaliau ir atostogoms. Taupomosios sąskaitos bankuose ir kitose finansų institucijose uždirba palūkanas, nes šias santaupas skolinasi verslų atstovai, norintys investuoti į kapitalo prekes, arba žmonės, sutinkantys mokėti didesnes palūkanas ir pirkti namus, automobilius bei kitus daiktus dabar, o ne vėliau. Naujas, dabar įsigytas fizinis kapitalas didina darbo našumą ir skatina greitesnę ekonomikos augimą.

Verslai, vyriausybės ir kitos organizacijos susiduria su panašiais sprendimais, kaip ir asmenys: šiandien taupant ir investuojant didinama nauda, kuri bus gaunama ateityje ir dėl to verta dabartiniam vartojimui išleisti mažiau. Šitų dalykų žinojimas padės moksleiviams suprasti įvairias skirtingų bendrovių siūlomas investicijų ir dividendų programas, taip pat viešąsias mokesčių ir išlaidų programas, investicijas į infrastruktūrą, švietimą ir kitus dalykus, kelsiančius ateities gyvenimo lygį.

Žinios moksleiviams padės suvokti, kad geresnis gyvenimas ateityje dažnai reikalauja kantrybės ir pasiaukojimo dabar. Jie taip pat supras, kokios svarbios yra verslų investicijos, taip pat jų pačių asmeninės investicijos į mokymąsi ir lavinimąsi.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Mokydamiesi darbuotojai įgyja naujų įgūdžių, o tai didina žmogiškojo išteklių vertę.	Pateikti pavyzdžių, kaip galima padidinti žmogiškojo išteklių vertę. Antai įmonės sekretorė savarankiškai išmoko dirbti su kompiuteriu.
2. Keldami kvalifikaciją, darbuotojai didina savo darbo našumą.	Konkrečioje situacijoje paaiškinti darbuotojo kvalifikacijos svarbą. Pavyzdžiui, be jokių nurodymų padaryti iš popieriaus skrybėlę, pažymėti, kiek laiko tam prireikė, ir aptarti sumeistruoto produkto kokybę. Turint lankstymo nurodymus bei truputį pasipraktikavus, padaryti dar vieną skrybėlę, pažymėti, kiek dabar minučių buvo sugaišta ir palyginti abiejų skrybėlių kokybę.
3. Darbuotojai gali padidinti savo darbo našumą, naudodami fizinį kapitalą – įrankius ir mechanizmus.	Konkrečioje situacijoje paaiškinti darbo įrankių, priemonių (fizinio kapitalo) svarbą. Pavyzdžiui, per nurodytą laiką popieriaus lape pieštuku atlikti matematikos užduotis; ištaisyti darbą ir pasižymėti,

	kiek užduočių atlikta ir kiek gauta teisingų atsakymų. Atlikti užduotis dar kartą, bet dabar naudojantis skaičiavimo mašinėle. Pataisyti darbą, pasižymėti, kiek užduočių atlikta iš viso ir kiek jų atlikta teisingai. Paaiškinti, kodėl abiem atvejais teisingai atlikta skirtingas užduočių skaičius.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
4. Didėjant darbo našumui, gyvenimo lygis gerėja.	Nagrinėti darbo našumo ir gyvenimo lygio duomenis bei apibrėžti ryšį tarp jų. Suradus spaudoje skelbtus duomenis apie darbo našumo ir žmonių gyvenimo lygio kitimą Lietuvoje per pastaruosius metus, nubraižyti tų duomenų tarpusavio priklausomybės grafiką ir pasakyti, kaip keitėsi moksleivio šeimos gyvenimas per šį laikotarpį.
5. Našumas apskaičiuojamas, visą produkciją padalijus iš gamybos sąnaudų. Našumo pokyčiai keičia sąnaudų bei pagamintos produkcijos santykį.	Apskaičiuoti našumą; nagrinėti tikėtinus našumo pokyčius, investuojant į žmogiškuosius ir kapitalo išteklius.
6. Tobulėjant technologijoms, sukuriamos naujos arba tobulinamos esamos prekės ar paslaugos, diegiami veiksmingesni jų gamybos būdai.	Paaiškinti technologinių pokyčių poveikį geresnių prekių atsiradimui. Palyginti keleto šalių duomenis apie technologijos ir darbo našumo pokyčius per pastaruosius 10 metų.
7. Našumas didėja dėl technologijų tobulėjimo ir kitų dalykų.	Aptarti, kaip kompiuterių, interneto, mobiliųjų telefonų ir kitų naujų technologijų atsiradimas paveikė našumo didėjimą su šiomis technologijomis susijusiose šakose. Paaiškinti, koks yra ryšys tarp technologijų kaitos ir darbo našumo.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Ekonomikos augimas yra ilgalaikis prekių ir paslaugų gamybos didėjimas šalyje. O tai savo ruožtu yra investicijų į žmogiškąjį ir fizinį kapitalą, tyrimus ir diegimą, technologijų kaitą, paskatų ir tobulėjančių institucijų rezultatas.	Nagrinėti realiojo bendrojo vidaus produkto, tenkančio vienam gyventojui, duomenis per tam tikrą laikotarpį. Nustatyti laikotarpius, atitinkančius greitą ekonomikos augimą, ir įvertinti labiausiai tam darančius įtaką veiksniai.
9. Istoriskai ekonomikos augimas buvo pagrindinė priemonė skurdui	Palyginti materialųjį gyvenimo lygį Lietuvoje carizmo laikais, tarpukario nepriklausomybės

mažinti ir gyvenimo lygiui kelti.	metais, sovietmečiu ir po nepriklausomybės atkūrimo; paaiškinti priklausomybę tarp didesnio našumo, naujų technologijų ir gyvenimo lygio.
10. Ekonomikos augimas vienoje pramonės šakose sukuria naujas darbo vietas ir galimybę užsidirbti pelną, kitose – visa tai sumažina.	Paaiškinti, kaip kompiuterių pramonės augimas paveikė darbo vietų skaičių ir galimybes užsidirbti pelną kompiuterių ir rašomųjų mašinėlių rinkose.
11. Investicijos į fizinį ir žmogiškąjį kapitalą gali padidinti našumą, bet tokios investicijos turi ir alternatyviuosius kaštus bei ekonominę riziką.	Modeliuoti gamybą, kurioje investuojama į žmogiškąjį kapitalą ir kapitalo prekes ir parodyti, kaip tai veikia našumą, alternatyviuosius kaštus ir ekonominę riziką.
12. Investicija į fizinį ir žmogiškąjį kapitalą - tai dabartinio vartojimo mainai į laukiamą didesnę našumą ir vartojimą ateityje.	Aptarti investicijų, pavyzdžiui, į savaeigę vejos šienavimo mašinėlę, privalumus ir trūkumus, kai turima tokia informacija: paauglys šienauja žolę, norėdamas užsidirbti pinigų. Jei nusipirktų mašinėlę, jis galėtų nušienauti daugiau pievelių ir užsidirbti daugiau pinigų.
13. Didesnės palūkanų normos mažina investicijas.	Paaiškinti, kodėl naudoto automobilio pirkimas picų išvežiojimui yra mažiau patrauklus, kai palūkanų normos yra didesnės.
14. Našumo augimo greitis ekonomikoje labai priklauso nuo paskatų, kuriomis apdovanojamos sėkmingos inovacijos ir investicijos į tyrimus bei diegimą, fizinį ir žmogiškąjį kapitalą.	Paaiškinti, kaip patentai farmacijoje ar elektronikos pramonėje veikia našumo augimą kiekvienoje iš šių šakų.

Moksleiviai supras, kad vyriausybė atlieka tam tikrą vaidmenį rinkos ekonomikoje. Ji turi kištis į rinkos ekonomikos funkcionavimo mechanizmą visais tais atvejais, kai jos politikos duodama nauda viršija su šia politika susijusius kaštus. Vyriausybė rūpinasi krašto apsauga, aplinkosauga, apibrėžia ir gina nuosavybės teises, palaiko konkurenciją rinkoje. Daugelis vyriausybės programų yra skirtos pajamų perskirstymui.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, aptardami ir įvertindami vyriausybės politikos įvairių alternatyvų naudą ir kaštus ir nustatydami, kas gauna naudą ir kam atitenka kaštų našta.

Kodėl vyriausybė moka privačiai statybos įmonei už kelių ir greitkelių tiesimą? Kodėl įmonės, kurios tiesia kelius, nėra jų savininkės ir pačios nerenka mokesčių už naudojimąsi jais? Visų rūšių prekės ir paslaugos yra gaminamos ir paskirstomos privačiose rinkose, tai kodėl keliai ir greitkeliai ne? Vartydami telefonų knygos puslapius, galime rasti daugybę verslų ir vyriausybės įstaigų. Kodėl rinkos gerai dirba, tiekdamos vienas mūsų pageidaujamas prekes ir paslaugas, ir patiria nesėkmę, kurdamos kitas?

Žmonės privalo suprasti rinkų ribotumus ir priemones, kurių vyriausybė imasi, kad kompensuotų rinkos nesėkmes. Ekonomikos mokymasis, valstybės sektoriaus buvimo politinių ir socialinių priežasčių išsiaiškinimas padeda žmonėms priimti geresnius sprendimus apie rinkų ir vyriausybės veiklos sritis ir mastą. Labai svarbu, kad moksleiviai galėtų įvertinti ir įvairių socialinių vyriausybės programų poveikį.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Rinkos ekonomikoje vyriausybė tiekia tam tikras prekes ir paslaugas.	Įvardyti vyriausybės tiekiamas prekes ir paslaugas. Paaiškinti, kodėl šias prekes ir paslaugas tiekia vyriausybė, o ne privatūs verslininkai.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
2. Vyriausybė moka už savo vartojamas ir tiekiamas prekes bei paslaugas lėšomis, gautomis surinkus mokesčius bei pasiskolinus.	Paaiškinti, kaip vyriausybė apmoka savo vartojamas ir tiekiamas paslaugas. Kodėl toks būdas yra geriausias? Tarkime, Biržų gyventojai nori mieste įkurti parką. Kas mokės už parką ir kaip tam bus surinkti pinigai?
3. Viešosios prekės ir paslaugos teikia naudą daugiau negu vienam asmeniui tuo pačiu metu, ir jų naudojimas negali būti apribotas tik tais žmonėms, kurie už jas sumokėjo.	Paaiškinti, kodėl vienas prekes ir paslaugas teikia privatūs asmenys bei įmonės, o kitas - tik valstybė. Pateikti tokių prekių ir paslaugų pavyzdžių ir argumentuoti, kodėl vienu atveju jas teikia privatūs verslai, kitu – valstybė.
4. Jeigu prekėmis ir paslaugomis gali naudotis ir tie žmonės, kurie už jas nemokėjo, pardavėjai tokių prekių	Įvardyti pagrindinę mokesčių rinkimo priežastį. Atsakyti į klausimą, be kokių prekių ir paslaugų liktų bendruomenės nariai, jeigu nebūtų renkami

ir paslaugų negali parduoti, todėl ir negamina. Rinkos ekonomikoje paprastai tokias prekes ir paslaugas tiekia valstybė.	mokesčiai?
5. Lietuvos Vyriausybė, siekdama palaikyti ir skatinti konkurenciją, įpareigoja laikytis tam tikrų antimonopolinių įstatymų ir taisyklių. Bet dažnai esti, kad šie įstatymai turi nenumatytų, kartais netgi priešingų, padarinių (gali stabdyti konkurenciją).	Nustatyti vyriausybės veiksmus, skatinančius arba stabdančius konkurenciją. Pateikti tokių veiksmų pavyzdžių. Tarkime, kodėl valstybė galėtų sutrukdyti vienai didelei bendrovei nusipirkti savo artimiausią konkurentą ir kaip šitai galėtų paveikti vartotojus, gamintojus ir darbuotojus, jei toks sandoris būtų leidžiamas?
6. Dauguma valstybės biudžeto lėšų gaunama iš pridėtinės vertės, fizinių asmenų pajamų, akcizo ir juridinių asmenų pelno mokesčių. Didžiąją dalį valstybės išlaidų sudaro lėšos švietimui ir sveikatos apsaugai, socialinio draudimo išmokos, įvairios dotacijos.	Atpažinti ir apibūdinti vyriausybės pajamas ir išlaidas. Pavyzdžiui, sudaryti dviejų dalių diagramą, kurių viena parodytų svarbiausias pajamų rūšis, o antroji – svarbiausius išlaidų straipsnius.
7. Didžiąją dalį savivaldybių biudžeto pajamų sudaro pajamų ir kiti mokesčiai, vyriausybės išmokos. O didžiąją dalį išlaidų sudaro išmokos savivaldybių vykdomoms švietimo, sveikatos apsaugos, socialinės šalpos programoms, savivaldybių valdžios ir vykdomųjų institucijų išlaikymui.	Apibūdinti ir palyginti pagrindinius valstybės ir savivaldybių pajamų šaltinius bei išlaidų rūšis.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
8. Rinkos nepajėgios veiksmingai paskirstyti išteklių jei: 1) nuosavybės teisės nėra aiškiai apibrėžtos ir ginamos; 2) su produkto gamyba ar vartojimu yra susiję išoriniai kaštai ar nauda, veikiantys didelį skaičių žmonių; 3) rinkose nėra konkurencijos.	Išvardyti mažiausiai tris šalies vyriausybės vaidmenis ekonomikoje ir duoti kiekvieno iš jų pavyzdžių.
9. Svarbus valstybės vaidmuo ekonomikoje yra apibrėžti, įtvirtinti ir teisiškai ginti nuosavybės teises. Nuosavybės į prekes ir paslaugas teisė leidžia apriboti galimybes	Numatyti, kas galėtų nutikti su jų valdoma žeme, jei savininkai neturėtų teisės neleisti kitiems žmonėms ja naudotis, arba jei jie rastų savo žemėje telkinį žvyro, bet neturėtų teisės tos žemės parduoti.

<p>kitiems žmonėms naudotis tomis prekėmis bei paslaugomis. Savininkai gali nuosavybės ar išteklių naudojimo teises perduoti kitiems.</p>	
<p>10. Nuosavybės teisė skatina išteklių savininkus apsvarstyti, ar geriau išteklius naudoti dabar, ar atidėti jų naudojimą kada nors vėliau.</p>	<p>Nagrinėti toliau pateiktą atvejį ir numatyti galimus ekonominius ir socialinius padarinius, jei tai būtų tiesa: siekdamas taupyti pinigus, Seimas patvirtino, o Prezidentas pasirašė įstatymą, kad valstybė neturi teisės kištis į nuosavybės teises. Nuo šiol visi su nuosavybės teise susiję ginčai bus sprendžiami privačiai.</p>
<p>11. Išoriniai padariniai atsiranda tada, kai kokios nors produkto gamybos, vartojimo kaštai arba nauda atitenka ne jo gamintojui ar vartotojui, o kitiems žmonėms.</p>	<p>Paašškinti, kodėl valstybė turėtų rūpintis aplinkos užterštumu, skiepijimu nuo pavojingų ligų, medicinos tyrimais; rekomenduoti, kas kitas galėtų tuo užsiimti.</p>
<p>12. Kai kainos neparodo visos produkto teikiamos naudos, jo gaminama ir vartojama per mažai. Kai kainos neparodo visų, su tuo produktu susijusių kaštų, jo gaminama ir vartojama per daug. Skatindama didinti nepakankamą gamybos mastą, valstybė gali naudoti subsidijas, o norėdama sumažinti perteklinę gamybą – mokesčius. Valstybė taip pat gali tiesiogiai reguliuoti produkcijos gamybos ir vartojimo mastą.</p>	<p>Paašškinti, kodėl šalies valdžia leidžia mokesčių mokėtojų pinigus privalomajam švietimui ir kodėl tabako bei naftos produktai apmokestinami taip smarkiai.</p>
<p>13. Kai vienas gamintojas gali tiekti į rinką visą paklausų produkcijos kiekį mažesnėmis sąnaudomis, negu du ar daugiau skirtingų gamintojų, konkurencija gali būti neįmanoma. Kai nėra konkurencijos, kainas, kokybę ir gamybos apimtį reguliuoja valstybė.</p>	<p>Paašškinti, kodėl paprastai miestuose yra tik vienas vandens ir kanalizacijos paslaugų tiekėjas.</p>
<p>14. Valstybė gali perskirstyti pajamas tiesiogiai, socialinių išmokų ir pašalpų būdu; pajamų perskirstymas taip pat vyksta netiesiogiai, kaip šalutinis poveikis valstybės politikos, reguliuojančios įvairių prekių bei paslaugų kainas ir</p>	<p>Aprašyti tris valstybės pagalbos programas, paašškinti, kodėl valstybė tuo užsiima, nustatyti, kurios gyventojų grupės per šias programas gauna ekonominę naudą, o kurioms tenka jų kaštai.</p>

gamybos mastą.	
15. Valstybė pati gali teikti prekes ir paslaugas, sukurdama rinkai alternatyvius mechanizmus. Taip ji daro tais atvejais, kai dėl tokio valstybės elgesio laukiama išorinė nauda viršija išorinius kaštus. Tačiau dėl tokios politikos ne visi asmenys patiria vienodus kaštus ar gauna vienodą naudą.	Aptarti visuotinio nemokamo švietimo naudą ir kaštus, nustatyti, kas iš to gauna didžiausią naudą ir kas patiria didžiausius kaštus.
16. Valstybės politika, skirta ištaisyti rinkos nesėkmėms, nėra ekonomiškai pateisinama, jei tikėtini kaštai didesni už laukiamą naudą.	Analizuoti kaštus ir naudą, kai šalies vyriausybė, siekdama padėti bedarbiams, skiria po 500 Lt kiekvieno jų mokymui. Pateikti išvadą, koks ekonominis sprendimas yra geresnis: diegti tokias bedarbių mokymo programas, ar ne.

Moksleiviai supras, kad valstybės politikos kaštai kartais būna didesni už gaunamą naudą. Taip gali atsitikti dėl paskatų, veikiančių rinkėjus, valstybės pareigūnus ir tarnautojus, dėl specialiųjų interesų grupių veiksmų, siekiant perkelti ekonominės veiklos kaštus bendruomenei, arba dėl siekiamų socialinių tikslų, nesusijusių su ekonomikos efektyvumu.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, įvardydami kokią nors valstybės vykdomą programą, kuri gali kainuoti daugiau, negu suteiks naudos, ir įvertinti, kas išloš ir kas apmokės tokios politikos kaštus. Paaiškinti, kodėl tokios programos veikia.

Ar valstybės pareigūnai stengiasi kelti bendrąją šalies gerovę, ar juos valdo savanaudiški interesai? Verslai, neįstengiantys patenkinti vartotojų norų, bankrutuoja; kaip galime sužinoti, kokios valstybės programos yra nesėkmingos ir kaip galime jas pakeisti arba jų atsisakyti? Kodėl kai kurie ūkininkai iš valstybės gauna dideles subsidijas ir kodėl yra daug verslų, kvotomis ir tarifais saugomų nuo užsienio konkurencijos netgi tuomet, kai tik labai mažas šalies darbo jėgos procentas dirba tose pramonės šakose? Kodėl mokesčių mokėtojai nesukyla ir nesustabdo tam tikrų pramonės šakų ar interesų grupių protekcionizmo? Kodėl tiek mažai žmonių dalyvauja politiniame gyvenime ir tiek daug apsisprendžia nedalyvauti ar netgi nebalsuoti rinkimuose?

Svarbu suvokti, kad valstybė, panašiai kaip ir rinka, patiria nesėkmes. Gyventojai turėtų suprasti, kas nulemia tas nesėkmes. Pavyzdžiui, tai, kad įvairių vyriausybės programų kaštų ir naudos paskirstymo alternatyvūs mechanizmai sukuria lobizmo problemą, gali pastūmėti valstybės pareigūnus ir tarnautojus veikti prieš šalies interesus. Tai suprasdami gyventojai galės palyginti esamą ir pageidaujamą vyriausybės veiklą, spręsti apie šalies ar vietos valdžios vaidmenį.

Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Gyventojai, valstybės tarnautojai, renkami pareigūnai ne visada tiesiogiai patiria savo priimtų sprendimų kaštus. Todėl dažnai priimami sprendimai, kurių kaštai viršija bendruomenės gaunamą naudą.	Numatyti kaštus, kuriuos patirs bendruomenė, jei bus sumažinti mokesčiai ir Seimas subalansuos biudžetą, bei paaiškinti, kaip politiniai tikslai gali konfliktuoti su ekonominiais.
2. Politikos lyderius veikia paskatos diegti tokias programas, kurių kaštai pasiskirsto tarp didžiulio žmonių skaičiaus, o naudą gauna santykinai mažos, politiškai įtakingos žmonių grupės.	Paaiškinti, kodėl politikos lyderiai galėtų palaikyti idėją, padedančią nedaugeliui, bet skriaudžiančią daugumą, pavyzdžiui, muitai įvežamoms prekės arba importo kvotos cukrui.
3. Politikos lyderius veikia paskatos palaikyti programas, kurių naudą matome labai greitai, o kaštus patiriame vėliau; mažiau paskatų yra remti programas, kurių kaštus	Paaiškinti, kodėl, nors dauguma gyventojų sako esą už biudžeto deficito mažinimą, Seimas nedidina mokesčių.

<p>patiriame dabar, o naudą gausime vėliau, net jeigu tokios programos ekonomiškai yra žymiai efektyvesnės negu prieš tai minėtos.</p>	
<p>4. Nors tarptautinės prekybos apribojimai paprastai kainuoja daugiau, negu duoda naudos, jie dažnai yra palaikomi žmonių ar grupių, kurios tikisi iš jų laimėti. Kadangi šių apribojimų kaštai paprastai yra paskirstomi dideliame žmonių skaičiui ir kiekvienas iš jų moka taip mažai, kad gali net to nepastebėti, todėl prekybos apribojimus palaikantys politiniai sprendimai yra dažnas reiškinys.</p>	<p>Nagrinėti tokią situaciją: Lietuva leido Baltarusijai be muitų eksportuoti į šalį grikius. Baltarusiai gali auginti grikius dvigubai pigiau, negu vietos gamintojai. Kurios Lietuvos ir Baltarusijos interesų grupės laimės ir kurios patirs nuostolius, jei Lietuva ir toliau tęs tokią laisvosios prekybos su šia šalimi politiką? Parengti sąrašą argumentų, palaikančių grikių augintojus Lietuvoje ir reikalaujančių įvesti muitus baltarusiškiems grikiams.</p>
<p>5. Kainų kontrolė dažnai yra palaikoma tam tikrų interesų grupių. Kainų kontrolė mažina prekių ir paslaugų kūrimą, taigi iš vartotojų atimamos prekės ir paslaugos, kurių vertė viršija jų gamybos kaštus.</p>	<p>Paašškinti tokią frazę: „Kviečių supirkimo kainų kontrolės šalyje atsisakymas yra geras sprendimas ekonomine, bet blogas - politine prasme”.</p>

Moksleiviai supras, kad bendrąjį šalies pajamų, užimtumo ir kainų lygį nustato visų namų ūkių, verslų, valstybės institucijų ir kitų ekonomikos dalyvių sprendimai gaminti ir vartoti.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias interpretuoti žiniasklaidos straipsniams apie ekonomines sąlygas šalyje ir paaiškinti, kaip šios sąlygos gali veikti vartotojų, gamintojų ir atsakingų už valstybės ekonominę politiką pareigūnų sprendimus.

Išlaidų, gamybos ir pajamų lygio pokyčiai šalies mastu moksleiviams gali atrodyti labai abstraktūs, nes atskiri asmenys šalies ekonominiam aktyvumui praktiškai įtakos nedaro arba daro labai mažai. Bet šiuose lygiuose galime išvelgti moksleivių ateities gerovę, jų galimybes įsidarbinti, būsimojo darbo užmokesčio bei kainų, kurias jie mokės už įvairius daiktus ateityje, lygį. Taigi labai svarbu, kad moksleiviai suprastų galimų prieš tai minėtų išlaidų, gamybos ir pajamų lygių pokyčių priežastis ir tai, kaip tie pokyčiai gali sukelti įvairias problemas (pvz., nedarbą ir infliaciją) ar atverti naujas galimybes (užimtumo didėjimas).

Suprasdami šias makroekonomikos jėgas, moksleiviai galės numatyti ekonomikos raidą ir sumaniai reaguoti į pokyčius. Moksleiviai galės nuspėti ir ekonominius valstybės siūlomos politikos padarinius, ir priimti atsakingus sprendimus, renkantis, už kurios partijos kandidatą ar siūlomą visuomeninę programą balsuoti.

Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Bendrasis vidaus produktas (BVP) yra svarbiausias šalyje sukuriamos produkcijos ir gaunamų pajamų rodiklis. Tai suminė baigtinių prekių ir paslaugų, pagamintų šalyje per metus, rinkos vertė.	Paaaiškinti, kas yra BVP, kas jį sudaro ir kaip, lyginant jo kelerių metų dydžius, gali būti aprašomas šalyje gaminamos produkcijos kiekio kitimas laike.
2. BVP vienam gyventojui yra apskaičiuojamas dalijant BVP iš šalies gyventojų skaičiaus.	Turint BVP ir gyventojų skaičių, apskaičiuoti keleto šalių BVP vienam gyventojui, palyginti gautus skaičius, rasti šalių, kurių BVP, tenkantis vienam gyventojui, yra panašus, kaip Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse.
3. Kai vartotojai perka, prekės ir paslaugos mainais už piniginius mokėjimus pereina iš verslų į namų ūkius. Gautais pinigais verslai atsiskaito už gamybos išteklius (gaminius, žmogiškuosius, kapitalo) ir moka mokesčius.	Nubraižyti ekonominės veiklos apytakos diagramą ir paaiškinti, kaip ekonomikoje yra tarpusavyje susiję namų ūkiai, verslai ir vyriausybė.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:

<p>4. Nominalusis BVP yra matuojamas einamosiomis kainomis, taigi BVP padidėti gali ne tik dėl prekių bei paslaugų apimtys padidėjimo, bet ir dėl padidėjusių kainų. BVP dydis, gautas atėmus kainų lygio pokyčius, vadinamas realiuoju BVP. Realusis BVP, tenkantis vienam gyventojui, – ekonominis rodiklis, rodantis materialų gyvenimo lygį ir leidžiantis jį palyginti laike bei tarp įvairių šalių.</p>	<p>Surinkti dabartinius ir istorinius BVP vienam gyventojui duomenis kai kuriose šalyse (pvz., Lietuvoje, JAV, Japonijoje, Somalyje ir Pietų Korėjoje) ir nustatyti ryšį tarp realiojo BVP ir gyvenimo lygio.</p>
<p>5. Galimas realusis BVP nustatomas pagal gamtinių šalių išteklių kokybę ir kiekį, darbo jėgos kvalifikaciją ir apimtį, kapitalo išteklių kokybę ir dydį.</p>	<p>Rasti ir išnagrinėti medžiagą tokiam teiginiui pagrįsti: „Labai abejotina, kad dauguma Afrikos šalių, esančių žemiau Sacharos dykumos, kada nors pasieks BVP lygį, panašų į Vakarų Europos šalių BVP lygį“.</p>
<p>6. Vienų žmonių išlaidos yra kitų žmonių pajamos. Todėl išlaidų (vartojimo, investicijų, valstybės išlaidų ir grynojo eksporto) pokyčiai paprastai lemia didesnius nacionalinių pajamų, išlaidų ir produkcijos lygio pokyčius.</p>	<p>Perskaityti toliau aprašytą situaciją ir išanalizuoti, kaip tai paveiks ekonomiką. Bendruomenėje pasirodo atvykėlis ir vienam pirkiniui vaizdo prekių parduotuvėje išleidžia 500 litų. Parduotuvės pajamos padidėja 500 litų. Iš jų 400 užmokama už telefoną ir šie 400 jau tampa telefono bendrovės pajamomis, kurias toliau ta bendrovė išleidžia apmokėti už jai suteiktas paslaugas.</p>
<p>7. Kai išlaidos vartojimui, investicijoms, valstybės programoms bei grynajam eksportui yra didesnės, negu šalyje sukuriamų baigtinių prekių ir paslaugų vertė, BVP auga, didėja užimtumas, tuo pačiu metu gali atsirasti infliacija.</p>	<p>Aprašyti, kaip paveiks ekonomiką tai, kad pageidaujamos išlaidos vartojimui, investicijoms, valstybės programoms bei grynajam eksportui bus didesnės, negu šalyje sukuriamų baigtinių prekių ir paslaugų vertė.</p>
<p>8. Kai išlaidos vartojimui, investicijoms, valstybės programoms bei grynajam eksportui yra mažesnės, negu šalyje sukuriamų baigtinių prekių ir paslaugų vertė, BVP mažėja, didėja nedarbas, tačiau infliacija mažėja.</p>	<p>Aprašyti, kaip paveiks ekonomiką tai, kad pageidaujamos išlaidos vartojimui, investicijoms, valstybės programoms bei grynajam eksportui bus mažesnės, negu šalyje sukuriamų baigtinių prekių ir paslaugų vertė.</p>

Moksleiviai supras, kad dėl nedarbo patiria nuostolių tiek asmenys, tiek bendruomenė. Dėl netikėtos infliacijos vieni žmonės patiria nuostolius, kiti gauna naudą. Infliacija gali sumažinti šalies gyvenimo lygio augimą, nes asmenys ir verslai naudos išteklius, nebūdami tikri dėl ateities kainų ir siekdami nuo to netikrumo apsisaugoti.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias priimti tinkamiems sprendimams, kad apsisaugotų nuo numatomos infliacijos ir nedarbo padarinių.

Infliacija ir nedarbas yra svarbūs, nes jie veikia šalies ekonomikos augimo tempą ir gyvenimo lygį. Kai kuriais aspektais infliacija ir nedarbas yra susiję su visuomenine politika. Įvairūs politikos lyderiai ir partijos dažnai skelbia skirtingas idėjas, kokios politikos derėtų laikytis kovojant su infliacija bei nedarbu. Prieštaringos idėjos, kaip kovoti su nedarbu ir infliacija ir tas faktas, kad praktiškai beveik kiekvieną iš mūsų veikia tiek infliacija, tiek nedarbas, paaiškina, kodėl šios dvi problemos ir kova su jomis yra taip plačiai aprašomos spaudoje ir kodėl demokratinėje politinėje sistemoje piliečiams taip svarbu jas suprasti.

Baigę pradinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Nedarbas yra tada, kai aktyviai darbo ieškantys žmonės negali jo rasti.	Paaiškinti, kada žmogus laikomas bedarbiu. Kodėl, pavyzdžiui, moksleivis ar pensininkas nėra bedarbiai.
Moksleiviai, baigę pagrindinę mokyklą, turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
2. Infliacija yra daugumos prekių ir paslaugų kainų padidėjimas; defliacija yra daugumos prekių ir paslaugų kainų sumažėjimas.	Paaiškinti sąvokas „infliacija” ir „defliacija”. Moksleiviai turės paklausti tėvų, senelių, ką jie patyrė infliacijos laikotarpiu.
3. Infliacija mažina pinigų vertę.	Palyginti pinigų perkamąją galią. Pavyzdžiui, pasikalbėjus su suaugusiais savo artimaisiais arba kaimynais apie tam tikros rūšies prekių, pavyzdžiui, miltų kainas, palyginti, kiek miltų jie galėjo nusipirkti už 10 Lt 1994 ir 2001 metais ir paaiškinti, kaip ir kodėl kito pinigų perkamoji galia nurodytu laikotarpiu.
4. Kai žmonių pajamos didėja lėčiau, negu infliacija, jų perkamoji galia krinta.	Paaiškinti, kodėl, didėjant infliacijai, bet išliekant stabilioms pajamoms, krinta pinigų perkamoji galia. Palyginti, pavyzdžiui, 1996 ir 2000 metų Lietuvos „vartotojo krepšelio“ kainas ir paaiškinti, kaip pasikeitė žmonių gyvenimo lygis esant infliacijai.
5. Kai šalyje nedarbas, dalis darbo išteklių yra nenaudojami ir	Apibūdinti prekes ir paslaugas, kurios galėtų būti pagamintos arba teikiamos vietos bendruomenei,

ekonomikoje sukuriamas BVP yra mažesnis už galimą.	jeigu visi turėtų darbo. Nubrėžti grafiką, rodantį bangavimo efektą, kurį sukėlė nedarbas kokioje nors pramonės šakoje ar bendruomenėje.
6. Darbo jėgą sudaro dirbantys arba aktyviai ieškantys darbo vyresni negu 16 metų asmenys.	Konkrečiu atveju nurodyti darbo jėgą. Pavyzdžiui, turime žmonių sąrašą: 1) pradžios mokyklos moksleivis, išnešiojantis laikraščius; 2) armijos kapitonas; 3) išėjęs į pensiją mėsininkas; 4) draudimo agentas; 5) moteris, nusprendusi nedirbti, kol jos vaikai nepradės lankyti mokyklos; 6) 42 metų inžinierius, 2 metus ieškojęs darbo ir nusprendęs daugiau jo nebeieškoti, nes šioje srityje negalėjo įsidarbinti. Išrinkti ir pažymėti tuos žmones, kurie sudaro darbo jėgą. Savo nuomonę pagrįsti.
Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų pakartoti ir plačiau žinoti visa, kas aprašyta pradinės bei pagrindinės mokyklos programoje, bei	
Suprasti, kad:	Gebėti:
7. Nedarbo lygis - tai procentiškai išreikšta darbo jėgos dalis, kuri norėtų ir galėtų dirbti, bet šiuo metu nedirba ir aktyviai ieško darbo.	Apskaičiuoti nedarbo lygį, pavyzdžiui, Klaipėdos mieste, jei čia gyvena 200000 žmonių. Iš jų 70000 yra namų šeimininkės, studentai, vaikai, pensininkai ir žmonės, neieškantys darbo. Iš likusiųjų 110000 žmonių dirba.
8. Nedarbo lygis nėra tobulas nedarbo matas, nes į apskaitą neįtraukiami nusivylę bedarbiai, neatsižvelgiama į dirbančius ne visą darbo dieną ir ieškančius darbo visai dienai žmones.	Paaiškinti, kodėl tai gali būti tiesa: „savaitraštis rašė, kad dabartinė nedarbo statistika gali būti netiksli ir neparodyti tikrojo nedarbo lygio”.
9. Skirtingo amžiaus, rasės ir lyties žmonių nedarbo lygis yra skirtingas. Čia pasireiškia darbo patirties, išsilavinimo, apmokymo, kvalifikacijos skirtumai bei diskriminacija.	Rasti duomenų, rodančių jaunų žmonių bei moterų nedarbo lygį ir paaiškinti, kodėl šių grupių nedarbo lygis skiriasi nuo kitų.
10. Nedarbo priežastis gali būti žmonių pageidavimas keisti darbą, sezoniniai darbo jėgos paklausos svyravimai, darbdaviui reikalingos darbuotojų kvalifikacijos pokyčiai, šalies ekonominio aktyvumo cikliniai svyravimai.	Pateikti kiekvieno iš nedarbo tipų pavyzdžių, išnagrinėti jų skirtumus ir nustatyti, kuris tipas ekonomikoje sukelia didžiausias problemas.
11. Visiškas užimtumas reiškia, kad ekonomikoje nedirba tik tie žmonės, kurie keičia darbą.	Paaiškinti, kodėl, nors sakoma, kad ekonomikoje yra visiškas užimtumas, kai kurie žmonės neturi darbo.

12. Vartojamųjų prekių kainų indeksas (VPKI) – tai dažniausiai naudojamas kainų lygio pokyčių matas. Juo palyginamos prekių rinkinio kainos per vienerius metus su koku nors ankstesniu laikotarpiu.	Nustatyti kokios nors prekės, pavyzdžiui, akinių nuo saulės, 1995 m. kainavusių 20 Lt, šiandieninę kainą, manant, kad kainos padidėjo tiek, kiek ir vidutinis infliacijos lygis.
13. Jei tikimasi, kad infliacija didės, gali padidėti palūkanų norma.	Paiškinti savo atsakymą į tokį klausimą: „Jei jūs metams skolintumėte kam nors 100 litų, ar norėtumėte gauti didesnes palūkanas, jei manote, kad daugumos prekių, kurias jūs perkate, kainos žada per tuos metus padidėti?“
14. Skirtingus žmones ar jų grupes infliacija veikia nevienodai. Netikėta infliacija pridaro nuostolių taupytojams ir žmonėms, gaunantiems fiksuotas pajamas; netikėta infliacija naudinga žmonėms, pasiskolinusiems pinigų ir mokantiems fiksuotas palūkanas.	Kiekvienu iš toliau aprašytų atvejų pasakykite, kas nukentės ir kas pasipelnys dėl netikėtai 10 % padidėjusios infliacijos ir paaiškinkite, kodėl taip manote: 1) Jono pajamas sudaro tik pensija, kuri yra 5000 Lt per metus; 2) Neringa prieš metus pasiskolino 5000 Lt, kuriuos turi grąžinti šiemet; 3) Petras pernai paskolino Neringai 5000 Lt ir ji grąžins paskolą šiemet; 4) Tomas ir Monika prieš 10 metų kaip investiciją įsigijo keletą namų ir dabar ruošiasi juos parduoti; 5) verslai parduoda vartotojams prekes (tarkime, drabužius ir maistą).
15. Žmonės kenčia dėl infliacijos ne tik dėl to, kad ji perskirsto šalies turtą, bet ir dėl to, kad verčia žmones kaupti atsargas, idant apsisaugotų nuo laukiamos infliacijos.	Nustatykite, kokį turtą žmonės gali įsigyti, siekdami finansiškai save apsaugoti nuo infliacijos, ir aptarkite, kiek laiko žmonės sugaišta, sprenddami šią problemą esant didelei infliacijai (pvz., 1993 m.), palyginus su laiko sąnaudomis šiai problemai spręsti, kai infliacija nedidelė (pvz., 2000 m.).

Moksleiviai supras, kad šalies vyriausybės biudžeto politika ir centrinio banko pinigų politika veikia bendruosius užimtumo, produkcijos ir kainų lygius.

Moksleiviai galės taikyti šias žinias, numatydami, kokį turės poveikį jiems ir kitiems žmonėms šalies vyriausybės ir centrinio banko makroekonomikos politikos sprendimai.

Šalies vyriausybės mokesčių ir išlaidų politika bei centrinio banko pinigų politika veikia šalies užimtumo, produkcijos ir kainų lygius. Žinoma, daug valstybės mokesčių ir išlaidų programų yra pradedamos dėl visai kitų priežasčių. Valstybės išlaidos šalies gynybai, viešosioms prekėms ir paslaugoms bei kitos yra skirtos siekti savų, specifinių, o ne išdo politikos tikslų. Kiti svarbūs tikslai, į kuriuos reikia atsižvelgti, tai - visiškas užimtumas, kainų stabilumas ir ekonomikos augimas. Taigi valstybės programos užimtumo ir infliacijos požiūriais gali turėti vienas kitam priešingus poveikius. Šių poveikių supratimas yra komplikotas dar ir dėl jų uždelsto veikimo: kokio nors sprendimo įtaka užimtumui, kainoms ir gamybos lygiui paaiškėja tik po tam tikro laiko. Nepaisydami minėtų sunkumų, politikai ir bendruomenė stebi bei vertina vyriausybės politikos stabilizuojamąjį poveikį ir diskutuoja dėl įvairių sprendimų, nes kiekvienam yra svarbūs jų padariniai.

Baigę vidurinę mokyklą moksleiviai turėtų	
Suprasti, kad:	Gebėti:
1. Išdo politika apima šalies vyriausybės išlaidų ir mokesčių programas, siekiant garantuoti kainų stabilumą, maksimalų užimtumą ir ekonomikos augimą.	Pateikti istorinių išdo politikos pavyzdžių ir paaiškinti, ar ši politika buvo naudojama paveikti ekonomikos augimui, užimtumui, kainų lygiui, ar visiems trims rodikliams.
2. Trumpuoju laikotarpiu padidinus vyriausybės išlaidas ir/arba sumažinus mokesčius, galima paskatinti ekonomikos augimą ir užimtumo didėjimą, bet tuo pat metu šios programos augimo kryptimi paveiks kainų lygį bei palūkanų normas. Mažinant vyriausybės išlaidas ir/arba didinant mokesčius, galima pasiekti kainų lygio bei palūkanų normų sumažėjimo, bet tada sulėtės ekonomikos augimas ir padidės nedarbas.	Aptarti, kokios išdo politikos būtų rekomenduojama imtis, kad: 1) būtų sumažintas nedarbas; 2) pažabota infliacija. Paaiškinti kiekvieną savo pasiūlymą.
3. Ilguoju laikotarpiu išdo politikos poveikis palūkanų normoms taip keičia asmenų ir verslo investicines išlaidas; tai dalinai, o gal ir visiškai gali panaikinti laukiamą tokios išdo politikos poveikį ekonomikos	Paaiškinti, kodėl, vyriausybei padidinus valstybės išlaidas automobilių magistralių tiesimui 500 milijonų litų ir finansuojant tai skolintomis lėšomis, ilguoju laikotarpiu ekonomikoje gali sumažėti privačios investicijos.

augimui bei užimtumui.	
4. Vyriausybės biudžetas yra subalansuotas, kai įplaukos lygios išlaidoms. Vyriausybė patiria biudžeto deficitą, kai jos išlaidos didesnės už įplaukas. Kai įplaukos viršija išlaidas, vyriausybės biudžetas tampa pertekliniu.	Nustatyti, koks bus valstybės biudžetas (deficitinis, perteklinis ar subalansuotas) ir kokią poveikį ekonomikai (stabdomąjį, skatinamąjį ar neutralų) galėsime stebėti, jei, pavyzdžiui, vyriausybė gaus 8 milijardus litų mokesčių ir: 1) vyriausybės išlaidos yra lygios 8 milijardams litų; 2) vyriausybės išlaidos yra lygios 9 milijardams litų; 3) vyriausybės išlaidos yra lygios 7 milijardams litų.
5. Kai vyriausybės biudžetas deficitinis, ji privalo skolintis iš asmenų, bendrovių ar finansų institucijų ir šitaip finansuoti išlaidų perteklių.	Paašškinti, kad valstybės skola yra finansuojama parduodant vyriausybės vertybinius popierius. Išskirti užsieniečiams priklausančią šios skolos dalį ir aptarti dėl to išskylančias problemas.
6. Valstybės skola yra bendra vyriausybės išskolinimų suma. Tai sukaupta metinių biudžetų deficitų ir perteklių suma. Už valstybės skolos finansavimui skolinamus pinigus vyriausybė moka palūkanas.	Paašškinti skirtumą tarp biudžeto deficito ir valstybės skolos. Apskaičiuoti, kiek laiko teks mokėti valstybės skolą, jei visą dabartinį BVP skirsime tik šiam tikslui.
7. Ilguoju laikotarpiu infliacijos priežastis yra spartesnis pinigų pasiūlos padidėjimas, palyginus su prekių ir paslaugų kiekio didėjimu.	Paašškinti, kodėl esant tam pačiam prekių kiekiui, padidėjus pinigų masei, stebime infliaciją.
8. Pinigų politika - tai šalies centrinio banko sprendimai, keičiantys pinigų pasiūlos kiekį ir galimybes gauti kreditą. Pinigų pasiūlos pokyčiai, keisdami kreditų palūkanų normas ir veikdami asmenines bei verslo investicijas, daro įtaką visuminėms išlaidoms, užimtumui ir kainoms.	Parašyti straipsnį vietos laikraščio verslo skyreliui apie tai, kas yra pinigų politika ir kaip šios politikos pokyčiai veikia pinigų pasiūlą ir palūkanų normas. Naudojantis šia informacija ir žinant, kad šalies centrinis bankas ketina sumažinti pinigų pasiūlą, patarti, ar jaunuoliui imti ar ne paskolą automobiliui pirkti bei išaiškinti apie jo (-os) galimybes rasti darbą statybose per vasaros atostogas.
9. Pagrindinis pinigų politikos įrankis yra šalies centrinio banko atliekamos atvirosios rinkos operacijos - vyriausybės vertybinių popierių pirkimas arba pardavimas. Kiti įrankiai – diskonto normos bei bankų privalomųjų rezervų normos didinimas arba mažinimas.	Suvaidinkite šalies centrinio banko valdybos narių vaidmenį ir nuspręskite, kokią politiką – skatinamąją ar stabdomąją jie rekomenduotų ir ar parduotų, ar pirtų vyriausybės vertybinius popierius, skaitydami kiekvieno iš toliau išvardytų laikraščių straipsnių antraštes: 1) staigiai pakilo nedarbo lygis; 2) atsigavo namų statybos; 3) VPKI didėja trečią mėnesį iš eilės.